

ÉRTEKEZÉSEK

EMLÉKEZÉSEK

IMRE SAMU

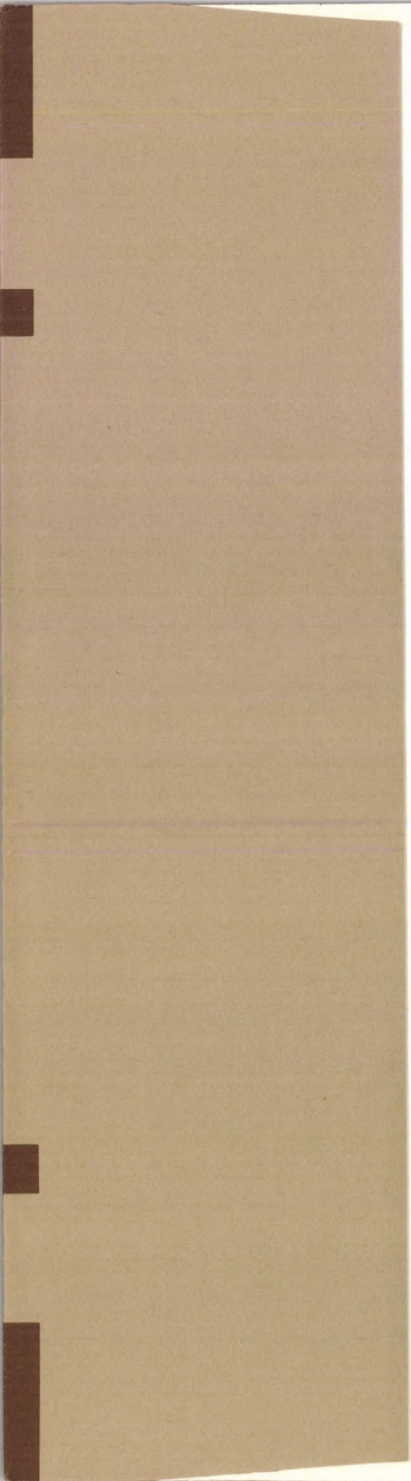
NYELVJÁRÁSI
SZÓKÉSZLETÜNK
NÉHÁNY SZERKEZETI
KÉRDÉSE

a magyar nyelv atlasz
anyaga alapján

59

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

**ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK**

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

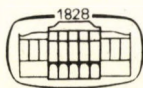
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

IMRE SAMU

NYELVJÁRÁSI
SZÓKÉSZLETÜNK
NÉHÁNY SZERKEZETI
KÉRDÉSE
a magyar nyelvatlasz
anyaga alapján

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1986. ÁPRILIS 14.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és levelező tagok székfoglalói – önálló kötetben – látnak napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982. számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 4446 6

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Deli Árpád

A tipográfia és a kötésterv Löblin Judit munkája

Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné

Terjedelem: 3,36 (A/5) ív

HU ISSN 0236-6258

15913 Akadémiai Kiadó és Nyomda

Felelős vezető: Hazai György

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, Imre Samu

Printed in Hungary

1. A magyar nyelvjárások atlaszának 1162 közzétett térképéből 617 a lexikai jellegű, tehát az olyan térképlap, amelynek anyaga úgy állt össze, hogy a gyűjtők a térképlap köznyelvi címszavával jelölt fogalom helyi megnevezését vagy megnevezéseit keresték, előre megfogalmazott és kötelezően használt kérdezőmondatok, esetleg rajzok segítségével vagy rámutatással. Az anyaggyűjtésnek ezt a módszertani sajátosságát azért hangsúlyozom, mert ez a legfőbb biztosíték arra, hogy az egy térképlapon található, nemegyszer igen tekintélyes mennyiségű lexéma valóban azonos jelentésű. Ez ugyanis ebben a vizsgálatban, amelynek bizonyos eredményeit most kívánom bemutatni, alapvető követelmény.

Vizsgálatomba 567 megjelent térképlap anyagát vontam be. A többinek a feldolgozásáról vagy azért mondtam le, mert a vizsgált tárgy a nyelvterületnek csak viszonylag kis részén ismeretes, és így a rá vonatkozó nyelvi adatokat nem vagy csak erősen korlátozott mértékben használhattam volna fel; vagy pedig azért, mert fogalmi egységük látszik problematikusnak, ami kérdésessé teszi a térképlap nyelvi adatainak a jelentésbeli azonosságát is. Feldolgoztam viszont egy kiadatlan térképlap anyagát (*vöröshagyma*), két fogalom (*eke*, *mák*) megnevezését pedig több térkép anya-

gának a felhasználásával állítottam össze. Néhány esetben – a szükséges óvatossággal – hasznosítottam a gyűjtés szándéka szerint nem lexikális (tehát fonetikai-fonológiai, morfológiai jellegű) térképek tanulságait is.

A megjelentetett térképeknek az a lexikális anyaga, amelynek a felhasználásáról ebben a vizsgálatban lemondtam, sőt a kiadatlan térképek lexikai anyaga is néha – éppen szótani szempontból – különösen érdekes ugyan, de feldolgozásuk többnyire egyedenként is eltérő, sajátos vizsgálati módszert kíván.

2. Előadásomban nyelvjárási szókészletünk két szerkezeti kérdésével kívánok részletesebben foglalkozni. Az egyik: az egyes fogalmak megnevezési rendszerének a *t a g o l t s á g a*; a másik: a vizsgált szóanyag *r é t e g e z ő d é s e*. Úgy gondolom azonban, hogy mindkét műszó tartalma némi magyarázatra szorul.

A *t a g o l t s á g* ez esetben nem egyes fogalmak különböző megnevezéseinek egymástól való területi elkülönülését jelenti, bár – minthogy több vonatkozásban is találó DEME LÁSZLÓnak az a szellemes megjegyzése, hogy „a szó a nyelv magános vándora” – egy ilyen vizsgálat is sok tanulsággal járhatna. Tagoltságon az egyes fogalmak megnevezési rendszerében mutatkozó mennyiségi különbségeket értem. Konkrétabban fogalmazva azt a tényt, hogy például a madarak közül a *fecskének* lényegében egy neve van az egész nyelvterületen, s legfeljebb a hapax

fecsike alakot tekinthetjük morfológiai jelle-
gű alakváltozatnak, a *tövisszúró gébics*nek vi-
szont 51 nevét adatolja az atlasz. Vagy: a me-
zőgazdasági növények közül az *árpának* és a
zabnak 1–1, a *kukoricának* 4, a *sütőtöknek*
pedig 50 elnevezése van. A rovarok közül a
légynek 2, a *bögölynek* 35, a *bodobácsnak* és
a *katicabogárnak* 67–67. Vagyis: a *fecske*, az
árpa, a *zab* megnevezési rendszere tagolatlan,
a *légyé* és a *kukoricáé* enyhén, a *gébicsé*, a
napraforgóé, a *katicabogaré* pedig erősen ta-
golt.

Ezt a jelenséget vizsgáltam tehát. Igyekez-
tem megállapítani bizonyos típusait, s meg-
próbáltam magyarázatot keresni magára a
jelenségre. A nyelvatlasz szerkesztése során
szerzett tapasztalatokról számot adva, egy
DEME LÁSZLÓval közösen írt tanulmányunk-
ban (Magyar Tudomány 1962, 541–552) rö-
viden felhívtuk ugyan már a figyelmet erre a
jelenségre, de hasznosnak és szükségesnek tar-
tom ennek a kérdésnek nagyobb anyagon tör-
ténő, részletesebb elemzését is.

R é t e g e z ő d é s e n pedig a vizsgált
szóanyag eredet szerinti megoszlását értem.
S azért kapcsoltam össze ennek a két kérdés-
nek a vizsgálatát, mert a tagoltság problema-
tikája több vonatkozásban is összefügg a ré-
tegződés kérdésével.

3. Az említett néhány példa is mutatja,
hogy a vizsgált térképlapok nagy részén a kér-
déses fogalomnak többnyire viszonylag sok

megnevezése van. Szükségszerűen felmerül tehát ennek az anyagnak a vizsgálata során egy elméleti jellegű kérdés is. Az, hogy ezek a megnevezések *szinonimáknak* tekinthetők-e. Ez a kérdés a nemzetközi szakirodalomban is inkább csak az utóbbi évtizedekben került előtérbe, főleg dialektológusoknál. Így érthető, hogy a jelentéstannak olyan kiváló hazai kortárs művelői, mint pl. O. NAGY GÁBOR, KÁROLY SÁNDOR, RUZSICZKY ÉVA, sem foglalkoztak vele érdemben; s a szinonimitás problémáit elsősorban az irodalmi nyelv, illetve a köznyelv szemszögéből vizsgálták.

A hazai szakirodalomban először BALOGH LAJOS javasolta a *szinonima* mellett egy másik műszó használatát is, és pedig — L. A. WEIJNEN holland dialektológus, az Európai Nyelvatlasz (ALE) munkálatainak egyik megszervezője nyomán — a *heteronima* szót ajánlja (MNy. LXX, 358–9). Magam egyik cikkemben (MNy. LXXVII, 12) a *tautonima* kifejezést használtam — JOSEF FILIPECTől kölcsönözve a szót.

Az említett szakemberekhez hasonlóan nekem is az a véleményem, hogy egyazon fogalomnak a különböző nyelvjárástípusokban élő megnevezéseit nem célszerű *szinonimáknak* tekinteni és nevezni. Ezzel ugyanis a *szinonimák* körét túlságosan kiszélesítenénk, és a *szinonima* műszó tartalmát is némileg bizonytalanná tennénk. Szerintem *szinonimákról* csak egyazon nyelvváltozaton belül beszél-

hetünk, és szinonimáknak csak olyan lexémákat tekinthetünk, amelyek az illető nyelvváltozatot beszélő közösség szókincsébe tartoznak. S ebben a tekintetben önálló nyelvváltozatnak tekintem az egymástól többé-kevésbé elkülönülő egyes nyelvjárásokat is.

Másrészt: a *szinonima* műszó tartalmát illetően egyetértek KÁROLY SÁNDORral, aki – áttekintve a jelentősebb hazai és külföldi szerzők nézeteit – ezt írja: „Szinonimáknak mi csak azokat a szavakat ... tekintjük, amelyeknek a denotatív jelentésük megegyezik, pragmatikus és szintaktikai jelentésük azonban többnyire különböző.” (Ált. és magyar jelentéstan 88.) Másutt pedig ezt olvashatjuk tőle: „... a szinonimák között nemcsak egyezésről, hanem különbözőségről is kell beszélnünk, s ez éppen olyan fontos, mint az egyezés” (i.m. 90).

Az egy-egy fogalom megnevezésére a különböző nyelvjárásokban használt szavak denotatív jelentése ugyanaz: a *tányérrózsa*, a *tányéricsa*, a *tálvirág*, a *kónic*, a *tutyëlla*, a *szotyola*, a *rica*, az *uszu*, a *napra*, a *forgó* – és még legalább két tucatnyi szót, szó szerkezetet sorolhatnék föl – más-más nyelvjárástípusban, egyik-másik esetleg csak egyetlen helyi nyelvjárásban, az ezt a nyelvjárást beszélők számára egyaránt a 'napraforgó' növény helyi, de itt szociális érvényű, hagyományos neve. A *guzgán*, a *klócán*, a *heréc*, a *nagyegér* – és ezt a sort is folytathatnám még – pedig a patkányé.

Pragmatikus vagy szintaktikai különbözőségről azonban nem beszélhetünk. Nincs közöttük még csak egészen finom, árnyalati stiláris vagy valamiféle beszédszituációhoz kötött eltérés sem. Egyszerűen azért, mert a lexémáknak egy-egy ilyen csoportja egy-egy nyelvi közösségnek vagy egyetlen személynek a nyelvhasználatában nem realizálódhat — legfeljebb egy-két dialektológus szakember passzív szókincsének lehet a része; azaz: gyakorlatilag nem lehet közöttük semmiféle korrelatív viszony. Többek között ezért is tartom nagyon találónak rájuk vonatkozóan a *tautonima* elnevezést. Jobbnak az L. A. WEIJNEN, illetve BALOGH LAJOS használta *heteronimánál*, és a magam alkotta, de gyakorlatilag nem használt *varionimánál* is.

Szinonima és *tautonima* megkülönböztetését a nyelvjárások szókincsének összehasonlító vizsgálatában azért is szükségesnek tartom, mert a hagyományos értelemben vett szinonimákkal természetesen számolnunk kell egy-egy helyi nyelvjárásban is. Különösképpen ma, a nyelvjárásokban folyó erős belső mozgás, mindenekelőtt a köznyelv erőteljes hatása következtében, ami érinti természetesen a szókinccset is.

Így például az említett hagyományos helyi *tányérica*, *kónic*, *uszu*, *napra* stb. mellett ismert és használatos lehet — és ma már többnyire az is — a köznyelvi *napraforgó*; a *guzgán*, *heréc* stb. mellett a *patkány* is; a *paszuly*,

a *fiskáros* vagy a *puklis* mellett pedig a *bab*, az *ügyvéd*, a *púpos*. Ez esetben azonban már ezekre az egy-egy nyelvjárásban együtt élő lexémákra is jellemző a szinonimákkal kapcsolatban előbb említett, használatukat bizonyos mértékig meghatározó pragmatikus, stiláris, beszédszituációs kötöttség: az egyik változat inkább familiáris jellegű, a másik hivatalos ízű; az egyik gyakoribb, a másik ritkább; az egyik inkább az idősebbek, a másik a fiatalabbak, vagy éppen az iskolázottabbak-műveltebbek, illetve a kevésbé iskolázottak, kevésbé műveltek nyelvhasználatára jellemző.

Sőt az sem példátlan, hogy a más-más nyelvváltozatban élő szavak denotatív jelentése lényegében azonos volt, pl. a köznyelvi *függöny* és a nyelvjárási *firhangé*; egyazon nyelvváltozat szókincsébe kerülve azonban denotatív jelentésük is bizonyos mértékig módosult, és pl. — egyes helyi nyelvjárásokban — a *firhang* az ősi, a hagyományosabb, a házi szövésű anyagból készült tárgynak maradt a neve, a *függöny* pedig a modernebb kivitelűnek, a gyári anyagból készültnek lett az elnevezése. De ilyen jellegű eltérés mutatkozik például több helyi nyelvjárásban is a *früstök* és a *reggeli* között, amelyek eredetileg más-más nyelvváltozatban, de egyaránt az első étkezést jelölték, majd miután egy nyelvjárásban mindkettő meghonosodott, az eredeti alapjelentést megtartva, az első étkezés tar-

talma szerint különültek el. És még folytat-
hatnám a sort.

Végeredményben a *szinonimák* és a *tauto-
nimák* különbözőségét illetően még azt is
mondhatjuk, hogy a szinonimák a *beszédnek*
(a parole-nak) is szerves elemei, a tautonimák
pedig csak a *nyelv* (a langue) kategóriájába
tartoznak.

4. Már az eddig mondottak is mutatják,
hogy feldolgozott anyagom egészen sajátos
lexikális korpusz. Mennyiségét tekintve el-
marad a két értelmező szótár, de még a TESZ
címszóanyagától is. Szófaji tekintetben is elég-
gé kötött az anyag: hiányoznak belőle pl. a
névmások, a határozószók, a különféle segéd-
szók. Jelentős különbség az is, hogy míg az
említett szótárak lényegében csak *í r o t t*
nyelvi anyagból merítenek, az általam feldol-
gozott anyag kizárólag a *b e s z é l t* nyelvből
való. Ez az anyag még a két értelmező szótár
anyagánál is erősebben szinkrón jellegű, és
társadalmi vonatkozásában is más típusú: a
falusi-kisvárosi, főleg paraszti lakosság aktív
szókincsének a része, vagy legalábbis az volt a
gyűjtés korában. Sajátos jellegű ez az anyag
abból a szempontból is, hogy felöleli az egész
magyar nyelvterületet, s a fogalmak egy részé-
nek megnevezési rendszere 395, más részéé
234 település helyi nyelvjárásából állt össze.
Ez azt jelenti, hogy a lexikai egységek igen
tekintélyes része mögött több tucat, sőt nem
kis részük mögött több száz nyelvi adat, fone-

तिकai-fonológiai alakváltozat áll. Sőt e korpusz jellegének megítélésében nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy dialektológiai célból, tudatosan összeállított fogalmak megnevezési rendszereinek a vizsgálatáról van szó, s ennek éppen a tagoltság szempontjából lehetnek sajátos következményei.

Említettem már ennek az anyagnak a szinkrón jellegét. Ez azonban távolról sem jelent valamiféle merev, statikus állapotot, hanem az atlasz anyaggyűjtési elveiből és módszeréből következően – a lehetőségeken belül – tükröződik benne a nyelv belső mozgása is. Emellett ez a szinkrón állapot szükségszerűen számos diakrón jellegzetességet is őriz. Így ennek az anyagnak – vagy legalábbis egy részének – a vizsgálatában a diakrónia szempontjait is figyelembe vettem, vagy éppen előnyben részesítettem.

5. A feldolgozott 570 térképlap szófaji megoszlása a térképek címszavai szerint: főnév 455 (79,8%), ige 73 (12,8%), melléknév 26 (4,6%), számnév 16 (2,8%). Vagyis: a feldolgozott anyag szófaji szempontból eléggé leszűkített, s ez természetesen bizonyos korlátok közé szorítja a vizsgálat lehetőségeit is.

Vizsgálataim során megkülönböztettem szemantikai és lexikai egységeket. S z e m a n t i k a i e g y s é g n e k tekintettem egy-egy fogalom megnevezési rendszerének minden tagját, azaz egy-egy térképlap minden lexikális adatát: minden tőszót, minden különböző típusú

származékszót és összetételt, és a szószerkezeteket is, függetlenül az egy-egy térképlapon található adatolás mértékétől, tehát attól, hogy az illető adat félországnyi területen él-e, vagy csak egy helyi nyelvjárásban, esetleg ott is csak bizonyos szociális korlátozottsággal (ritka, kiháló stb.); s csupán azokat az adatokat nem vettem figyelembe, amelyeket a szerkesztői megjegyzések is kétes értékűnek minősítenek. A l e x i k a i e g y s é g e k megállapításakor pedig magát az adatot vettem figyelembe – és nem voltam tekintettel jelentéseinek a számára. Egy példán is szemléltetve eljárásomat: a 'kukorica' jelentésű *törökbúza* egy szemantikai és egy lexikai egység; az 1. 'kukorica', 2. 'ribizli', 3. 'orgona' jelentésű *tengeri* szó viszont 3 szemantikai, de 1 lexikai egység. A szemantikai egységek megkülönböztetése elsősorban a tagoltság, a lexikai egységeké főleg a rétegződés szerinti vizsgálatok szempontjából látszott célszerűnek.

A vizsgált anyagból az általam megállapított kritériumok alapján 7226 szemantikai egység került ki, s ez 6490 lexikai egységet jelent. A szemantikai egységek megoszlása szófajonként: főnév 5760 (79,7%), ige 936 (13%), melléknév 514 (7,1%), számnév 16 (0,2%). Ugyanez a megoszlás a lexikai egységeknél: 5139 (79,2%), 838 (12,9%), 497 (7,7%), 16 (0,2%). A lexikai egységeknek kb. 8,5%-a többjelentésű.

Azt a számot, amely azt mutatja, hogy egy fogalomnak hány megnevezése (szemantikai egysége) van, tekintem a fogalom megnevezési rendszere tagoltsági mutatójának. Ez a vizsgált 570 fogalomnál átlagosan 12,7. Ez a mutató a főnévi és az igei részkorpusz esetében lényegében azonos a teljes korpusz átlagával (12,7, ill. 12,8), a mellékneveknél jóval magasabb: 19,8, a számneveknél viszont csupán: 1.

Az előzőekben szándékosan beszéltem lexikai egységekről, nem pedig szavakról. Anyagomban ugyanis – a számnevek kivételével – egy-egy fogalom megnevezési rendszerében nem ritka a szószervezet sem; pl.: *főzni való tengeri, más állapotban van* 'állapotos', *folyathatnékja van* 'üzedik'. Gyakran pedig nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy adat összetételnek vagy szószervezetnek tekintendő-e; pl.: *török-búzás kas* 'kukoricagóré', *galambos ól* 'galambdúc', *oláhországi tök* 'sütőtök'.

6. Röviden említettem már, hogy mit is tekintettem önálló lexikai egységnek. Úgy gondolom azonban, hogy ez a kérdés némileg részletesebb kifejtést igényel, elsősorban a fonológiai-morfonológiai alakváltozatok megítélése szempontjából.

A vizsgált lexikai egységek zöme – különösen azok, amelyek nagyobb területen élnek – igen gazdag az egyes nyelvjárástípusok belső törvényszerűségeiből adódó alakváltozatok-

ban. Ezek egymással való összefüggése többnyire könnyen felismerhető (pl. *gerebje, gereble, gerébgye, gerebe, géráblo, grábla* stb.; vagy *szilva, szíva, szivva, szija* stb.). Máskor azonban egyes alakváltozatok hangtani felépítésükben már olyan távol kerültek egymástól, hogy összetartozásuk csak történeti módszerrel mutatható ki, mint pl. a *csalán* mellett a *csolláng, csonya, csihánt, csinál, csinált, csinár* stb.; a *küllő* mellett a *kévő, kéve*; vagy a *juha* szekérrész név mellett az *iha, éha, zéha, léha* alakváltozatok. Az alakváltozatok egyedeit, sem az előbbi, sem az utóbbi típusúakat nem tekintettem önálló lexikai egységnek. Azaz: a számos fonológiai jellegű alakváltozatot mutató *gereblye* és *csalán* lexémákat éppen úgy egy lexikai egységnek vettem, mint az *öt* vagy a *zab* lexémákat, amelyeknek legfeljebb egy-két fonetikai jellegű alakváltozatuk van.

Hasonlóképpen nem vettem önálló lexikai egységnek az olyan népetimológias formákat sem, mint pl. a 'bodobács' jelentésű *verőköltő* mellett a *verébköltő*; a *mézga* mellett a *mészka, mészko, mészko*; a 'petróleum' jelentésű *fotogén* mellett a *futógém*; vagy a *kelkáposzta* mellett a *keltkáposzta, kertkáposzta*. Ugyanígy a hangrendi átcsapásnak azokat a produktumait sem, amelyeknél a két változat között semmiféle jelentésbeli eltérés nincs, mint pl. a 'vakond' jelentésű *honcsok* mellett a *höncsök*, vagy a *zömök* mellett az ősi, de ma már kivételesen ritka *zomok*.

Ebbe a két típusba sorolt alakváltozatoknak – számuk anyagomban egyébként elenyészően csekély – egy lexikai egységként való kezelését az is támogatja, hogy szinte kivétel nélkül egyazon területen, sőt többnyire egyazon helyi nyelvjárásban, egymás mellett él a két összefüggő változat.

Nem tekintetem külön lexikai egységnek a *káka* : *kákó*, *silinga* : *silingó*, illetve a *kézfej* : *keze feje*, *ekeszarv* : *eke szarva* típusú dubletteket sem. (Számuk szintén nem különösebben magas.)

A feltehetően hangrendi átcsapással keletkezett változatok megítélésében sem jártam el azonban mereven. Így két lexikai egységnek vettem például a *kopaszt* : *köpeszt* alakpárt. Mégpedig azért, mert ez a két szó ma – legalábbis a nyelvatlasz anyagában – jelentésében és területileg is világosan elkülönül egymástól. A *kopaszt* Baranya és Tolna egy részén él ’<kukoricát> foszt’ jelentésben a ’<kukoricát> morzsol’ jelentésű *morzsol*, *zsurmol* mellett; a *köpeszt* pedig az Őrségben és a Hétesben, de ’<kukoricát> morzsol’ jelentésben a ’<kukoricát> foszt’ jelentésű *foszt*, *kóoszt* mellett.

Külön lexikai egységnek tekintetem az olyan onomatopéitikus eredetű dubletteket is, mint *dong* : *döng*, *hortyog* : *hörtyög*, *mormicol* : *mörmicöl* ’dorombol’ stb. Ezek ugyanis, bár azonos jelentésűek, nagy többségükben minden bizonnyal nem hangrendi átcsapás

eredményei, és többnyire területileg is elkülönülnek egymástól.

A jövevényszavak közül azokat, amelyek szinkrón szempontból csak fonológiai felépítésükben térnek el ugyan egymástól, de ez az eltérés szinte teljes bizonyossággal nem belső hangváltozás eredménye, szintén önálló lexikai egységnek vettem. Mégpedig nem is csupán az olyan típusúakat, mint a *bükköny* mellett a *vika*, amelyek lényegében azonos német etimonra vezethetők ugyan vissza, de alakilag nagyon távol vannak egymástól, s közülük a *bükköny* már évszázadokkal ezelőtt került nyelvünkbe, és nyelvjárásaink igen nagy többségében él, a *vika* pedig valószínűleg egészen új fejlemény, és csak a Duna-kanyarból van adatolva hapaxként — hanem az olyanokat is, mint pl. a *spenót* mellett a viszonylag ritka *spenóc*, illetve *szpanák*, vagy a *galuska* mellett a *haluska*. (Anyagomban ezek száma is egészen minimális.) Ezeknek a változatoknak az esetében ugyanis az alaki eltérés oka általában az, hogy más-más nyelvből, feltehetően más-más időben, a nyelvterület más-más részén kerültek nyelvünkbe, illetve nyelvjárásainkba. Így pl. az előbb említettek közül a *spenót* valószínűleg a németből, a *spenóc* feltehetően az olaszból (esetleg német közvetítéssel), a *szpanák* pedig a románból. Vagy: a *galuska* ugyan lengyel eredetű a magyarban, de az atlaszban adatolt 'töltött káposzta' jelentésben

ez a szó a románból való átvétel, a *haluska* pedig szlovák. (Vö. TESZ.)

A lexikai egységek számának pontos meghatározása a vizsgált anyagban, annak eldöntése, hogy egy-egy adat önálló lexikai egységnek tekintendő-e vagy csak változatnak, még világosan körvonalazott elvek mellett sem mindig egyszerű. Csak két példát mutatok be erre.

Az északkeleti nyelvjárásokban 'morzsol' jelentésben él a *mor* ige, 'karmol' jelentésben a *mar*. A két alak teljesen nyilvánvalóan azonos etimonra vezethető vissza, és mindkét jelentésre vannak adataink már a XV. századból. (Vö. TESZ.) Diakrón szempontból tehát egy lexikai egységnek tekinthetnénk őket. Ugyanakkor az adatok eléggé egyértelműen azt mutatják, hogy az említett nyelvjárásban a 'morzsol' jelentés a *mor*, a 'karmol' pedig a *mar* változathoz kötődik, tehát fennáll a jelentéshasadás lehetősége. Sőt az sem zárható ki, hogy a *mor* újabb morfológiai elvonás a nyelvjárásban szintén élő *morzsol* igéből. E két utóbbi esetben viszont (saját kritériumaim alapján) a *mor* és a *mar* két lexikai egységnek veendő. — Vagy: A *hörcsög* szóra van egy-két adat 'vakond' jelentésben. Ahogy van 'vakond' jelentése a *patkány* és a *pocok* szavaknak, ez a jelentésváltozás elképzelhető lenne a *hörcsög* esetében is. Ezt a magyarázatot fogadva el, a *hörcsög* szó önálló lexikai egység lenne. De a *hörcsög* szó 'vakond' jelentésben

csak olyan helyi nyelvjárásokból van adatolva, ahol él a 'vakond' jelentésű *höncsök* is. Lehetséges tehát, hogy népetimológiás változatról van szó. Ekkor viszont (kritériumaim alapján) nem önálló lexikai egység.

Mindez, amit elmondtam, nem új a dialektológia vagy a nyelvtörténet szakemberei számára. Mégis fontosnak tartottam erre most felhívni a figyelmet. Már csak azért is, mert feldolgozásomban a lexikai és a szemantikai egységek mennyiségét abszolút számokban is megadtam, és ilyen számokat fogok említeni a továbbiakban is. Ezek a számok azonban a most elmondottak szellemében értendők abszolút értékűnek.

7. A vizsgált 570 fogalomból 182-nek van az egész nyelvterületen élő neve, 1 fogalomnak két neve is él egymás mellett az egész nyelvterületen: a *pata* és a *köröm* (lóra vonatkoztatva), 2 fogalomnak a megnevezésére pedig 1 szó szolgál: *árpa* (1. növénynév, 2. szembetegség neve). Azaz: 185 fogalomnak (32,5%) a megnevezési rendszere tagolatlan vagy viszonylag gyengén tagolt, illetve 185 fogalomnak van olyan megnevezése (is), amely az egész nyelvterületen él. Ami 186 szemantikai egységet (2,6%) és 185 lexikai egységet (2,9%) jelent.

Ezt a korpuszt a fogalom megnevezési rendszere tagoltságának jellege alapján három csoportba osztottam.

a) Azok a szemantikai egységek, amelyek az illető fogalom egyetlen megnevezéseként élnek az egész nyelvterületen, tehát amelyeknél a fogalom megnevezési rendszere tagolatlan. Pl.: *alma, zab, fűró, özvegy, befagy, gyónik* stb. Ebbe a csoportba tartozik minden számnév (16), és a napok nevei – a *hétfő* kivételével.

b) Azok a szemantikai egységek, amelyek az egész nyelvterületen élnek, de legalább egy kutatóponton legalább egy, a főváltozat tárgabb értelemben vett szócsaládjába tartozó – némi általánosítással **m o r f o l ó g i a i** jellegű – mellékváltozat is található mellettük. Pl. a *birsalma* mellett a *birs, bisóka*; a *búza* mellett a *tisztabúza*, s az ebből szemantikai elvonással keletkezett *tiszta*; a *szőlő* mellett a *borszőlő*; vagy a *hétfő* mellett a *hetfén*, amely a felsőőri nyelvjárásban nominatívuszi alak is temporáliszi funkciója mellett. Ezek a mellékváltozatok általában **t e r ü l e t i l e g k ö t ö t t e k**.

Ebbe a típusba sorolom lényegében az egész nyelvterületen jelentkező efféle motiválatlan, illetve motivált, de azonos jelentésű dubletteket is, mint a *nyél* mellett a *kasza-nyél*, a *csikó* mellett a *kiscsikó*, a *hagyma* mellett a *vöröshagyma*, vagy a *gyertyán* mellett a *gyertyánfa*. Az ilyen típusú változatok területileg kötetlenek, viszont **b e s z é d s z i t u á c i ó h o z k ö t ö t t e k**.

c) A harmadik csoportba sorolt szemantikai egységek abban térnek el a másodiktól, hogy legalább egy helyi nyelvjárásból legalább egy olyan mellékváltozat is van a főváltozat mellett, amely nem tartozik annak családjába. Az effajta mellékváltozatokat – ismét némi általánosítással – *lexikális* jellegűnek nevezem. Pl. a *gyertyán*, *gyertyánfa* mellett a *kárpin*; a *gyümölcs* mellett a *csemege* és a *zagyva*; a *konkoly*, *piroskonkoly*, *konkolyvirág* mellett a *rozsvirág*. Ezek a változatok zömükben területileg szintén kötöttek. Ebbe a csoportba soroltam az egész nyelvterületen élő *köröm* ~ *pata* alakpárt is.

Annak eldöntésében, hogy egy-egy szemantikai egység besorolható-e az említett b)–c) csoport valamelyikébe, nem voltam túlságosan merev. Néhány esetben nem volt ugyan adat az atlasz minden pontjáról a főváltozatra, mégis besoroltam mellékváltozatai alapján a megfelelő csoportba. Erre főképpen akkor került sor, ha a fentebb említett, beszédshituációhoz kötött, tehát földrajzilag lényegében kötetlen mellékváltozat jelentkezett a főváltozat helyén. Ez esetben a hazai nyelvjárástani szakirodalomból ismert „területi elv” alapján jártam el. Ennek lényegét annak idején, így fogalmaztam meg: „... ha két vagy több hangszínbeli, hangmegterhelésbeli, alaktani vagy szótani változat úgy váltakozik egymással, hogy az egyik kutatóponton egy (vagy egyesek), a másikon más (vagy mások) jelentkez-

nek, ismét más pontokon pedig valamennyi együtt megtalálható egyenrangú viszonyban, akkor valamennyi változat egyenrangúan élőnek vehető az illető terület minden pontjára vonatkozóan, s bizonyos pontokon egyik vagy másik változatnak a hiánya inkább az atlasz anyaggyűjtéséből következő esetlegességgel függ össze, mintsem reális nyelvi-nyelvjárási okokkal” (A m. nyj.-ok atlaszának elm.-módsz. kérdései 219). S ennek az elvnek a realitását az atlasz ellenőrző gyűjtésének a tapasztalatai a gyakorlatban is igazolták.

Kétségtelen, hogy a területi elv alkalmazásával együtt jár bizonyos fokú szubjektív megítélés lehetősége és veszélye. Mégis úgy látom, hogy az egész nyelvterületen élő lexikai és szemantikai egységek általam megadott száma akkor sem csökkenne számottevően, ha a területi elv helyett valamiféle mechanikusabb, teljesen formális eljárást alkalmaztam volna. Ugyanakkor úgy érzem, hogy egy ilyesfajta eljárás kevésbé közelítette volna meg a nyelvi realitást, mint az általam követett gyakorlat.

8. Említettem már, hogy a vizsgált teljes korpusz szemantikai egységeinek 2,6%-a él az egész nyelvterületen. Ezen belül azonban az egyes szófajok aránya a teljes korpuszbeli arányukhoz viszonyítva nagyon eltérő. A főneveknek kb. 2,7%-a ilyen típusú, az igéknek kb. az 1,3%-a, a mellékneveknek csak a 0,8%-a, a számneveknek viszont a 100%-a, sőt az atlaszban vizsgált 16 számnévnek egyetlen

lexikális vagy morfológiai jellegű mellékváltozata sincs. Ezek az arányok az egész nyelvterületen élő 186 szemantikai egységen belül így realizálódnak: főnév 154 (82,8%), számnév 16 (8,6%), ige 12 (6,5%), melléknév 4 (2,1%).

Ez a korpusz a már ismertetett három csoport között így oszlik meg: *a)* A fogalom megnevezési rendszere tagolatlan: 68 (36,6%); ebből főnév 49, számnév 16, ige 3, melléknév 0. — *b)* Az egész nyelvterületen élő főváltozat mellett van legalább egy morfológiai jellegű mellékváltozat is: 35 (18,8%); ebből főnév 29, ige 4, melléknév 2. — *c)* A főváltozat mellett van legalább egy lexikai jellegű mellékváltozat is: 83 (44,6%); ebből főnév 76, ige 5, melléknév 2.

Mint említettem már, a vizsgált 570 fogalom megnevezési rendszerének átlagos tagolt-sági mutatója 12,7. Ez a mutató annál a 185 fogalomnál, amelyeknek megnevezései között van olyan is, amely az egész nyelvterületen él, csupán 3,5. Ezen belül mutatkozik némi eltérés szófajonként is: a számneveké 1, a főneveké 3,7, az igéké 3,8, a mellékneveké pedig 4. Az eltérés a három utóbbi szófaj között nem jelentős ugyan, de egybevág azzal, hogy közülük a teljes anyagban is legkevésbé tagolt a főnevek megnevezési rendszere: 12,7, valamivel erősebb az igéké: 12,8 és legerősebb a mellékneveké: 19,8. Sőt talán még abból a tényből is vonhatók le bizonyos következtetések, hogy az általam felállított három csoport közül

abban, amelyben a főváltozat mellett csak ún. morfológiai jellegű mellékváltozatok élnek, ez a mutató 2,6, abban a csoportban pedig, amelyben a mellékváltozatok lexikai jellegűek, vagy ilyenek is vannak, 5,9.

Arra a kérdésre, hogy a tagoltság mértékében mutatkozó, az egyes szófajok közötti eltérések csak erre a vizsgált korpuszra jellemzők-e, vagy pedig nyelvjárási szokásaink egészére is, egyelőre aligha lehet egyértelmű választ adni. Ehhez bizonyos kontrollvizsgálatokra volna szükség, amikre azonban megfelelő anyag hiányában jelenleg nem nagyon van lehetőség.

A tagoltság problémáját érdemesnek látszik további bontás alapján is vizsgálni ebben a kiemelt csoportban. A számnevek tanulsága a tagoltság szempontjából teljesen egyértelmű: minden vizsgált számnév megnevezési rendszere tagolatlan. A 4 melléknév, illetve a 12 ige túl kevés ahhoz, hogy további bontásban érdemes lenne vizsgálni őket. A több mint másfél száz főnévfogalom (153 lexikai, illetve 154 szemantikai egység) azonban már ad erre lehetőséget.

Ez az anyag nem különösebben nagyszámú fogalomkörbe sorolható. Ezek a következők:

A) G y ü m ö l c s ö k, f á k, n ö v é -
n y e k (és részeik) n e v e : a) *alma, cseresznye, dió, mandula, mogyoró; árpa, köles, zab; fokhagyma, kapor, káposzta, mák, retek, saláta, torma, uborka, zeller; csalán; rózsa;*

illetve: *szem* (20). – b) *birsalma, körte, őszi-barack, szilva, szőlő; búza, lencse; hagyma; sarijú, tarack*; illetve *gyökér* (11). – c) *meggy, naspolya; cukorrépa, dinnye, karalábé, karfiol, kelkáposzta, napraforgó, paradicsom, sóska, spenót; búzavirág, konkoly, muhar, perje; gyertyán*; illetve: *levél, szár* és talán maga a *gyümölcs* szó is (19). Összesen: 50.

B) *S z e r s z á m o k , e s z k ö z ö k* (és részeik) *n e v e*: a) *eke, kasza; fűrő, véső; kerék; kanál* (6). – b) *gereblye, üllő, (kasz)nyél; nyújtó; pokróc* (5). – c) *szekér, fergettyű, (szekér)rúd; ekeszarva, gerendely, taliga, tézsla; gyepelő, zablá; tál, tányér, tepsi, villa; firhang, kilincs; colstok, fejsze, karó* (18). Összesen: 29.

C) *Á l l a t o k , m a d a r a k n e v e*: a) *kanca* (1). – b) *csikó; gúnár, fecske, szarka* (4). – c) *bárány; mókus; jérce; gólya, pacsirta* (5). Összesen: 10.

D) *T e s t r é s z n e v e k*: a) *mell, tenyér, térd; köröm ~ pata*; és esetleg a *könny* (6). – b) *csípő, keze feje, máj, mutatóujj, tyúkszem* (5). – c) *epe, vese; gyűrűsujj; lapocka, oldalborda; szemöldök*; és esetleg *csipa, konty* (8). Összesen: 19.

E) *É t e l n e v e k , a z é t k e z é s e k n e v e*: a) *vacsora*; esetleg a *korpa* (2). – b) *ebéd* (1). – c) *kocsonya, kolbász, leves, savó, túró; uzsonna*; esetleg az *élesztő* (7). Összesen: 10.

F) R o k o n s á g n e v e k , a c s a l á d i állapotr a u t a l ó n e v e k : a) ö z v e g y (1). — b) l e g é n y , m o s t o h a (2). — c) b á t y á m , n é n é m , ö c s é m ; m e n y a s s z o n y , v ő l e g é n y (5). Összesen: 8.

G) R u h á z a t : a) c s i z m a , k e s z t y ű ; e s e t l e g v á s z o n (3). — b) ∅. — c) b a k a n c s , g a t y a ; e s e t l e g g y a p j ú (3). Összesen: 6.

H) T e r m é s z e t i j e l e n s é g e k n e v e : a) j é g ; t ó ; s z i v á r v á n y (3). — b) ∅. — c) b é k a n y á l ; s z á r a z s á g ; g ö n c ö l s z e k é r (3). Összesen: 6.

I) A n a p o k n e v e i : a) k e d d , s z e r d a , c s ű t ő r t ő k , p é n t e k , s z o m b a t , v a s á r n a p (6). — b) h é t f ő (1). — c) ∅. Összesen: 7.

K) E g y é b : a) k é v e (1). — b) ∅. — c) á r p a (szembetegség), b a g ó , j e g y z ő , o r v o s s á g , r e c e p t , (g a b o n a) r o z s d a , ü g y v é d , v i a s z (8). Összesen: 9.

	a)	b)	c)	Össz.
A) Gyümölcsök, fák, növények	20	11	19	50
B) Szerszámok, eszközök	6	5	18	29
C) Állatok, madarak	1	4	5	10
D) Testrészek	6	5	8	19
E) Ételek, étkezések	2	1	7	10
F) Rokonság, családi állapot	1	2	5	8
G) Ruházat	3	—	3	6
H) Természeti jelenségek	3	—	3	6
I) Napok	6	1	—	7
K) Egyéb	1	—	8	9
Összesen:	49	29	76	154

9. A megnevezési rendszerek tagoltságára vonatkozóan már maga a fogalomkörök szerinti csoportosítás is szolgál bizonyos tanulságokkal. Pl.: 18 gyümölcs megnevezéséről közül térképet az atlasz. Többségük a hagyományos paraszti gazdálkodásnak is eléggé jellegzetes terméke (*alma, cseresznye, dió, körte, meggy, őszibarack, szilva, szőlő*), és csupán a *birsalma*, a *mandula*, a *naspolya* ritkább viszonylag. Ennél a 11 gyümölcsnél a megnevezési rendszerek tagoltságának átlaga 2,7; sőt 4-nek (*alma, cseresznye, dió, mandula*) csak egy-egy megnevezése van az atlaszban, tehát megnevezési rendszerük tagolatlan. — Másik 7 gyümölcs (*csipkebogyó, földiszeder, kökény, mogyoró; egres, málna, ribizli*) vadon terem, illetve a hagyományos paraszti gazdálkodásnak kevésbé jellegzetes terméke. Tagoltsági mutatójuk majdnem a hatszorosa az előbbi csoporténak: 15,4. Közülük egy megnevezés él az egész nyelvterületen: a *mogyoró*. — Vagy: 10 madárnévből 4 él az egész nyelvterületen: *fecske, gólya, pacsirta, szarka*; e négy madár megnevezési rendszerének tagoltsági mutatója: 4,7. Másik 6 madaré (*barázdabillegető, búbosbanka, búbospacsirta, cinke, töviszúró gébics, veréb*) 27,5. S a több mint 160 megnevezésből egy sem él az egész nyelvterületen. — Vagy: a kisebb ragadozók, rágcsálók, rovarok, hüllők, férgek stb. közül (*görény, menyét; egér, mókus, patkány; bodobács, bögöly, cserebogár, katicabogár, légy, lepke,*

méh, szitakötő, szöcske, szú; csimasz, kukac; gyík, kígyó; pióca; ebihal, varangyosbéka; sündisznó, vakond; illetve denevér) — számuk összesen 25 az atlaszban —, bár megnevezéseik száma 500 fölött van, és így tagoltsági mutatójuk 20,6, egynek van az egész nyelvterületen élő neve: és ez a *mókus*. S hogy éppen neki, az összefügg talán azzal is, hogy ez az állatka eléggé sajátos helyet foglal el a felsoroltak között. — És végül még egy példa! A lúd hímjének egyetlen neve van az egész nyelvterületen: a *gúnár*. Mellette csak egészen elszórtan jelentkezik egy-két olyan játszi képzésű forma, mint a *gúci, guncsi* stb. A kacsahímjének mintegy kéttucatnyi elnevezéséből (*gácsér, hímkacsa, baktóka, récekakas, récegúnár, hingyák, szákó* stb.) viszont egy sem általános.

10. Nyelvjárási szókincsünk tagoltságára vonatkozóan — úgy gondolom — már az eddig elmondottak alapján is le lehetne vonni bizonyos általánosabb érvényű tanulságokat. Ezt megelőzően azonban mégis célszerű megvizsgálni ezt az anyagot a rétegződés szempontjából is, mert — ahogy később látni fogjuk — a tagoltság mértéke és a rétegződés jellege eléggé szorosan összefügg egymással.

Rétegződésen — ahogy röviden már utaltam rá — a vizsgált lexikai egységeknek eredetük, keletkezésük szerinti megoszlását értem. Anyagomat ebből a szempontból a hazai szakirodalomban szokásos módon négy na-

gyobb csoportba osztottam: *a)* ősi (uráli, finn-ugor, ugor eredetű) szavak; *b)* jövevényszavak; *c)* belső keletkezésű szavak; *d)* ismeretlen, bizonytalan, vitatott eredetű szavak.

A vizsgálatok során természetesen nagymértékben támaszkodtam etimológiai szakirodalmunkra, mindenekelőtt a TESZ-re. De a szakirodalomban eddig nem tárgyalt, főleg „szlávgyanús” tájszavak esetében többször igénybe vettem e kérdéskör kiváló ismerője, KISS LAJOS szakmai segítségét is.

Az atlasz jellege, az a tény, hogy az atlaszban egy-egy szót általában szélesebb területi és lexikális összefüggésben lehet vizsgálni, néhány esetben lehetővé tette a szakirodalomból ismert állásfoglalások kisebb-nagyobb módosítását is. Pl.: a TESZ a 'vakond' jelentésű *honcsok* szót a 'göröngy, földkupac, vakondtúrás' jelentésű *honcsok* szóval tartja azonosnak, és a 'vakond' jelentést tapadással magyarázza. Az atlasz anyaga azonban kétségtelenné teszi, hogy ez a szó a 'vakond' jelentésű *vakoncsok* szó *vakhoncsok* változatából keletkezett – morfológiai elvonással. A három szó ugyanis lényegében ugyanazon a területen él. (Az inetimologikus *h* jelentkezése mássalhangzó után nem ritka nyelvünkben.) – Vagy: a TESZ a 'bögöly' jelentésű *dangócs* szót a *dangó*, *dongó* stb. szavakhoz hasonlóan hangutánzó eredetűnek tartja. A *dangócs* alak azonban egy viszonylag hosszú, de eléggé keskeny sávon található meg a *dongó*, illetve a

bagócs izoglosszája mentén. Valószínűbb tehát, hogy ez a szó szóvegyülés eredménye. – S még egy példa! A TESZ *epe* és *vese* szavunk szóvégi *e*-jét egyaránt egyes szám 3. személyű birtokos személyragnak tartja. Ez az *epe* esetében kétségtelennek látszik. A nyelvtérületnek azon a részén ugyanis, ahol az említett személyrag zártabb *ë* változata megmaradt, az *epë* forma ma is általános, sőt jelentkezik az *epi* változat is. Ugyanitt a *vese* azonban csak nyílt *e*-s formában él. Meggondolandó tehát, hogy a *vese* szó szóvégi *e*-jében nem inkább kicsinyítő képzőt kell-e keresnünk. A két, lényegében azonos fonémastruktúrájú szóban a szóvégi *ë:e* ilyen éles és következetes elkülönülését ez jól megmagyarázná.

Máskor pedig egy-egy önmagában érthetetlen jelentés kialakulására ad magyarázatot a földrajzi környezet. Pl. a burgenlandi Őriszigeten a vadrepce neveként a *repce* mellett több adatközlőtől van *ricset* adat is. Ennek a szónak azonban itt 'sólet' az elsődleges jelentése, és ezt a jelentésbeli távolságot szinte lehetetlen jelentésváltozással áthidalni. Az atlaszból azonban kiderül, hogy az ehhez a nyelvszigethez legközelebb eső hazai nyelvjárástípusban általános a vadrepce *rice* neve, s minden bizonnyal a hangzásbeli hasonlóság révén kapcsolódott a helyi *ricset* szóhoz a 'vadrepce' jelentés. Azaz: egyfajta népetimológiás jelenségről van szó. – Vagy: a szintén burgenlandi Középpulyán a 'kukorica címere' jelentésű

virágja, címere mellett „ritka” minősítéssel van *cimborája* adat is. S ez is csak a földrajzi környezet révén válik érthetővé: a legközelebbi magyarországi nyelvjárástípusban ugyanis ennek a növényrésznek *cimbère* az általánosan ismert neve. — Vagyis: a szótévesztés sajátos, a környező nyelvjárások hatását tükröző eseteivel állunk szemben, és közülük az egyik a helyi nyelvjárásban (az adatok szerint) szociális érvényű lett.

11. Térjünk vissza azonban a rétegződés kérdéséhez!

a) Ősi eredetű (uráli, finnugor, ugor) a mintegy hat és félezer lexikai egységet tartalmazó korpusz 1,5%-a (96 szó). Ez a mennyiség azonban csak a biztosan vagy igen nagy valószínűséggel ősi eredetű *t ő s z a v a k a t* tartalmazza (*jég, tó, hat, gyökér, köles, ravas* stb.), az ősi eredetű tövekből alakult származékokat (mint pl. *epe, napa, savó, egy, kettő* stb.) nem. Ezeket a belső keletkezésű szavak közé soroltam, hasonlóképpen az anyagomban található összetett számneveket (*harminc, negyven*) is.

b) A jövevénytiszavak aránya 13,4% (870 adat). Ennek majdnem a fele (45,4%, 395 adat) szláv jövevény. Közöttük különösen magas azoknak a szavaknak a száma, amelyek mai ismereteink szerint nem köthetők valamilyen konkrét szláv nyelvhez, hanem csupán szláv eredetük bizonyos, vagy valószínű (pl. *dinnye, kanca, korpa, mák, csinál* stb.). Eset-

leg a szláv nyelvek egy-egy területi csoportja jöhet számításba az eredeztetésnél (pl. *cseresznye*, *zab*, *csütörtök* – délszláv), vagy éppen több nyelv is lehet az átadó (pl. *káposzta* – szlovén, szlovák; *gerendely* – bolgár, szlovák; stb.). (Vö. TESZ.) Ilyen típusú az összes jövevényszó 21,1%-a, szlovák eredetű 16,9%-a, szerb-horvát 5,2%-a, más szláv nyelvekből (bolgár, cseh, szlovén, ukrán) való a jövevényszavak 2,2%-a.

Magas a német és román eredetű jövevényszavak száma is: 19,7, illetve 18,7%, és viszonylag tekintélyes a honfoglalás előtti ótörök eredetűeké: 5,6%. Az egyéb eredetű (iráni, latin, olasz, francia, oszmán török, kun-besenyő, görög, cigány, jiddis) szavaknak, illetve azoknak a vándorszavaknak a mennyisége, amelyeknél az átadó nyelv nem állapítható meg egyértelműen, összesen 10,6%, de ennek is mintegy a kétharmadát a latin eredetűek és az említett vándorszavak adják. Az egyéb eredetűek többségére anyagomban csupán néhány adat van.

c) Belső keletkezésű a vizsgált szóanyagnak a 78,4%-a (mintegy 5100 adat). Ennek 58%-a összetétel és szószerkezet, 38,5%-a pedig képzett származék. Képzettnek tekintetem a *bont*, *foszt*, *kert* típusú, fiktív tövű, az onomatopoeitikus eredetű *gágog*, *horkol*, illetve *kunkorék* stb. típusú, valamint a jelzős szerkezetekből keletkezett *-ú*, *-ű* képzős származékokat (*púpos hátú*, *egész talpú* stb.) is.

E között a két nagy származékcsoport között azonban az arányok szófajonként igen különbözőek. A főneveknek 70,3%-a összetétel vagy szószerkezet, az igéknek viszont csupán a 22,3%-a, a mellékneveknek pedig mindössze 8,1%-a. Sőt az igék között valódi összetétel tulajdonképpen nincs is, mert az ide sorolható mintegy 170 adatnak kb. a 80%-a igekötős ige, a többi pedig ilyen típusú szó szerkezet, mint *fejet szed* 'tallóz', *szösztt húz* 'gerebenez', *folyatni akar* 'üzekedik', *veri a víz* 'izzad' stb.

Ebből következik, hogy a képzett származékok aránya is más szófajonként: a főneveké 25,8%, az igéké viszont 76,1%, a mellékneveké 88,8%. Sőt az igéknél a valóságban még nagyobb is, hiszen jövevényigéink a legősibb, elsősorban ótörök eredetűektől (pl. *gyónik*, *gyúr*, *ír* stb.) eltekintve – KISS JENŐ találó megnevezése szerint – „honosító” képzővel (zömükben *-l* képzővel) ellátva válnak a magyar szókincs tagjaivá, tehát történeti szempontból tulajdonképpen képzett szavak. Ez jellemzi az én anyagomat is, egyetlen adat, a 'gerebenez' jelentésű *héhel* kivételével, amely a német *hecheln* átvétele (vö. TESZ). De ez a kivétel is csupán látszólagos, tulajdonképpen a nyelvérzék tévedése: a német szó szóvégi *-l*-jében képzőt érzett. Én azonban feldolgozásomban ezeket az igéket nem a belső keletkezésű képzett szavak, hanem a jövevénytiszavak közé soroltam.

A szóalkotás egyéb módjai közül még a morfológiai elvonással keletkezett adatok száma jelentősebb viszonylag: a belső keletkezésű szavaknak kb. az 1,8%-át adják (92 adat). Pl.: *búbosbank*, *büdösbank* a *búbosbanka*, *büdösbanka* alakokból; *pocsoly* a *pocsolyából*; az 'eketalp' jelentésű *nád* a 'vasat edz' jelentésű *nádolból*; stb. Van néhány adat az elvonás többlépcsős voltára is; pl. a 'dér' jelentésű, az atlaszban is adatolt *zúzmarácból* *zúzmará*, *zúzmar*, *zúzma*; a 'bögöly' jelentésű *pécsikből* *pécsi*, *pécs* stb. Ez a szóalkotási mód azonban anyagomban csak a főnevek viszonylatában számottevő. A melléknevek között alig néhány, minden bizonnyal ilyen keletkezésű adat található, ezek is kivételesen ritkák vagy éppen hapaxok; pl. a *zsugori* mellett a *zsugor*; a 'fösvény' jelentésű *uzsorák*, *zsubrák*, *zsubrik* mellett az *uzsora*, *zsubra*, *zsubri*. Az igék között pedig csupán a 'karmol' jelentésű *kamaral* kapcsolatban merülhet fel a gyanú, hogy az ugyanabban a helyi nyelvjárásban élő *kamarzsolból* való elvonás, amit a távolabbi földrajzi környezetben élő, hasonló jelentésű *kapar*, *kabar* alakok hatása is segíthetett.

Jelentkeznek anyagomban természetesen az egyéb, ritkább szóalkotási mód produktumai is; pl. az onomatopoétikus eredetű tőszavak: *bén* 'bögg', *nyí* 'nyávog', *csukik* 'csuklik', *nyög*, *pök*; *pelyp*, *selyp*; *pinty*, *trotty* ~ *torty* 'gatyaulet' stb. — Több szép példa található a szóvegyülésre: Pl. *pockány* 'vakond' a *pocokból*

és a *patkányból*; *pócsa* a *tócsából* és a *pocso-lyából*; *párka* 'gatyakorc' a *pártából* és a *párkányból*; *csurdé* a *csóréből* és a *purdeből*; vagy a 'zömök' jelentésű *zöme* a *zömökből* és a hasonló jelentésű *döme* alakból. S a szövegyülés tényének valószínűsítéséhez általában sok segítséget ad a földrajzi környezet vallomása.

Találunk adatokat más szóalkotási módokra is (ragszilárdulás, szóhasadás, ikerítődés, gyermeknyelv stb.), de az így keletkezett szavak száma külön-külön eléggé szerény, sőt ezek a ritkább szóalkotási módok produktumai összességükben is a belső keletkezésű szavaknak mindössze 1,7%-át adják.

A belső keletkezésű szavak problematikájába tartozik a jelentéstapadásnak nevezett jelenség is, amit én inkább *s z e m a n t i k a i e l v o n á s* nak neveznék (a morfológiai elvonnás mintájára, és vele állítva párhuzamba). A jelentéstapadásnak ugyanis — mint ismeretes — az a tipikus realizálódása, hogy jelzős szerkezetből a jelző úgy válik ki, hogy felveszi a teljes szószerkezet jelentését, ami melléknévi jelző esetében szófajváltással is jár. Történeti adatokkal bizonyíthatóan így alakult ki pl. a *tengeri* szó 'kukorica' jelentése az azonos jelentésű *tengeri búza* szerkezetből, és így vált növénynévvé a *napraforgó* szó a *napraforgó virág* szerkezet alapján (vö. TESZ). Erre a jelenségre vizsgált anyagom mintegy 180 adatot tartalmaz, mégpedig zömében olyanokat, amelyek mellett jelentkezik a szemantikai el-

vonás alapjául szolgáló eredetibb szerkezetes megoldás is. Azaz: a szemantikai elvonás ténye velük kapcsolatban nem csupán diakrón viszonylatban, hanem a szinkroniában is igazolható, vagy legalábbis valószínűsíthető. Pl. a 'kukorica' jelentésű *tengeri* vagy a *napraforgó* szó esetében nincs ugyan adatom a szerkezetes megoldásra, de már a 'napraforgó' jelentésű *napbanéző* mellett van adat a *napba néző rózsza* szerkezetre, hasonlóképpen a 'ribizli' és az 'orgona' jelentésű *tengeri* mellett megvan a *tengeriszőlő*, illetve a *tengeribodza* változat is. Vagy a 'kakasülő' jelentésű *macska* mellett a *macskafa*, a 'búza' jelentésű *tiszta* mellett a *tisztabúza*, a 'disznósajt' jelentésű *prés* mellett a *préssajt*, *préshurka*, és a 'disznóól' jelentésű *lábás* mellett a *lábasól*. S minden bizonnyal a *kanca* és a *koca* szavak 'szuka' jelentése is a *kancakutya*, illetve *kocakutya* összetételek alapján alakult ki.

Azt azonban hangsúlyozni szeretném, hogy szemantikai elvonás révén új szó általában nem keletkezik, csupán már meglévő lexéma kaphat merőben új jelentést. Ezért anyagomnak a rétegeződés szerinti csoportosításában a szemantikai elvonásra nem voltam tekintettel.

Az ilyen típusú adatok eredetének a megítélése azonban nem mindig egyszerű, különösen akkor, ha a feltételezett szerkezetes megoldás nem adathozható. A *napraforgó* megnevezéseit véve példaként: a *napraforgó*, *nap után forgó*, *nap után forduló*, *napba néző* változa-

tok előzménye *virág* vagy *rózsa* utótagú szerkezetes adatokkal is bizonyítható, legalábbis a diakróniában. De jelentkezik anyagomban néhány hasonló típusú más megnevezés is: *napraforduló*, *napnakforgó*, *naprafordító*, *napranéző*, *naprapörgő*. A szemantikai elvonás lehetősége a feltételezett szerkezetes előzmény adatolatlan volta ellenére nem zárható ugyan ki ezeknél sem, de egy részük viszonylag újabb keletkezésű is lehet a *napraforgó* név analógiája alapján. — Maga ez az egész kérdéskör megérdemelné azonban a részletesebb elemzést.

d) A rétegződés szerinti negyedik csoportot az ismeretlen, bizonytalan, vitatott eredetű szavak adják. Ide sorolódik vizsgált anyagom 6,7%-a (436 adat).

12. BENKŐ LORÁND „Adatok a magyar szókincs szerkezetének vizsgálatához” című tanulmányában (NyK. LXIV, 115–136) bizonyos történeti összehasonlításokhoz mai nyelvi anyagon is végzett a szavak eredete szerinti vizsgálatokat az általam is alkalmazott csoportosításban. (Egy pedagógusnapi beszédet dolgozott föl.)

A belső keletkezésű szavak aránya nála 80,8, az ismeretlen és bizonytalan eredetűeké 4,2%. Az én anyagomban 78,4, illetve 6,7%. A két vizsgálat eredménye ebben a két kategóriában külön-külön is nagyon közel áll egymáshoz, a két csoporté együttesen pedig ugyanaz: 85, illetve 85,1% — az anyag eltérő

jellege és erősen különböző mennyisége ellenére (a Benkő vizsgálta szóanyag mennyisége ugyanis csupán 3,3%-a az én anyagomnak).

Az ősi eredetű és a jövevényszavak aránya együttesen – az előbb mondottakból következően – lényegében szintén ugyanaz mindkettőnkénél: 15, illetve 14,9%. Ennek a két csoportnak egymáshoz viszonyított aránya azonban már alapvetően más. Az ősi eredetűek aránya Benkő anyagában 8%, az enyémben pedig csak 1,5%. A jövevényszavaké nála 7, nálam 13,4%. Ez az eltérés azonban jól megokolható a két anyag jellege közötti különbséggel. Az én anyagomból teljesen hiányoznak például a névmások. Benkőnél a névmások a szóanyag 4,7%-át adják, s ez már önmagában is jelentősen megemelheti az ősi eredetű szavak arányát. Másrészt nálam viszonylag sok a ritka vagy éppen hapax jövevényszó, főleg egyes erdélyi, szlovákiai és burgenlandi kutatópontokon, s ez összességében számottevően növeli nálam a jövevényszavak arányát. (Erre a kérdésre még visszatérek.)

A két anyagban mutatkozó egyezések azonban – úgy gondolom – erősítik azt a nézetemet, hogy vizsgálataim bizonyos eredményei – a korpusz sajátos jellege ellenére – tanulságosak lehetnek szókincsünk egésze szempontjából is.

13. Anyagomnak rétegződés szerinti négy csoportja több vonatkozásban is eltérő sajátosságokat mutat, mindenekelőtt a két vi-

szonnyal gazdagon adatolt szófaj, a főnevek és az igék esetében.

A teljes korpuszban a főnevek aránya 79,2, az igéké 12,9% (a mellékneveké 7,7%). A j ö v e v é n y s z a v a k között viszont a főnevek aránya ennél az átlagnál jóval magasabb: 93,1%, az igéké pedig alig több, mint az egy-egyede a teljes korpuszbeli átlagnak: 3,6% (s a melléknevek aránya is kisebb a korpuszbeli átlag felénél: 3,2%). A z i s m e r e t l e n é s b i z o n y t a l a n e r e d e t ű szavaknál ez az arány – bár tompítottabb mértékben – hasonlít a jövevényszavakéhoz: 81,9, illetve 6,6%. S talán ez is erősíti azt a feltevést, hogy az ismeretlen és bizonytalan eredetű szavak jelentős többsége valószínűleg jövevényszó. Ugyanakkor az ő s i e r e d e t ű szavak között a főnevek aránya kisebb a teljes korpuszbeli átlagnál: 74%, az igéké pedig jóval magasabb: 16,7%. Nagyjából hasonló az arány a b e l s ő k e l e t k e z é s ű szavak csoportjában is: 76,7, illetve 15%. Ez azonban azt is jelenti, hogy a főneveknek csupán a 77,3%-a kerül ki az ősi eredetű és a belső keletkezésű lexikai egységekből, az igéknek viszont a 92,8%-a.

A rétegződés szerint megkülönböztetett négy csoportnak, illetőleg ezek alcsoportjainak (pl. a különböző eredetű jövevényszavak, a különböző típusú belső keletkezésű szavak) arányaiban különösen nagy különbségek vannak a teljes korpusz és az egész nyelvterületen

élő lexémák már ismertetett csoportja között. Ezen a csoporton belül az ősi eredetű szavak aránya 11,9% (mintegy nyolcszorosa a teljes korpuszbelinek: 1,5%); a jövevényszavaké 38,4% (kb. háromszorosa a teljes korpuszbelinek: 13,4%), de ezen belül is különösen magas a honfoglalás előtti (főleg ótörök) jövevényszavaké: 8,6% (mintegy tizenegyszerese a teljes korpuszbelinek: 0,8%) s hasonlóképpen az egyetlen nyelvhez nem köthető szlávoké is: 19,5% (a teljes korpuszbelinek kb. a hétszerese: 2,8%). Némileg magasabb az ismeretlen, bizonytalan eredetűeké is: 9,2% (a teljes korpuszban 6,7%), a belső keletkezésűeké pedig csupán 40,5% (ami alig a fele a teljes korpuszbeli részesedésüknek: 78,4%). De különösen kiugró ez az arány az összetételeknél, szószerkezeteknél. Arányuk a teljes korpuszban 45,4%, az egész nyelvterületen élő lexémák között viszont csak 14,6%, tehát alig egyharmadnyi.

Még plasztikusabb ez a kép, ha az egész nyelvterületen élő, különböző eredetű szavak mennyiségét nem a teljes korpuszhoz, hanem a rétegződés szerinti csoportok-alcsoportok saját mennyiségéhez viszonyítjuk. Eszerint az egész nyelvterületen él az anyagomban található ősi eredetű szavak 22,9%-a (96-ból 22), a honfoglalás előtti (ótörök, iráni) jövevényszavak 32%-a (50-ből 16), az egyetlen nyelvhez nem köthető szláv jövevényszavak 19,6%-a (184-ből 36). Azaz: ebből a három rétegből

kerül ki ennek a szócsoporthoz a 40%-a, jól lehet a teljes korpusznak csak 5,1%-át adják.

A többi jövevényszó teljes korpuszbeli anyagának 3%-a él az egész nyelvterületen, az ismeretlen, bizonytalan eredetűeknek a 3,9%-a. A belső keletkezésűeknek viszont csupán az 1,5%-a. Ezen belül az összetételeknek, szószerkezeteknek csak a 0,9%-a, a képzett származékoknak a 2%-a, az egyéb típusú belső keletkezésűeknek pedig az 5%-a.

Ezek az adatok, bár inkább negatív, de eléggé világosan utalnak arra is, hogy nyelvjárási szókincsünk területi tagolódásában elsősorban a belső szóalkotási módnak, ezen belül is főképpen a szóösszetételnek, kisebb mértékben a szóképzésnek van meghatározó szerepe — akkor is, ha ebben szófajonként igen nagy eltérések lehetnek (vö. 11/c pont).

Érdekesnek tartom megemlíteni még azt is, hogy bár a teljes korpuszban a német, a szlovák és a román jövevényszavak mennyisége külön-külön alig marad el az egyetlen nyelvhez nem köthető szláv jövevényszavakétól, mégis az utóbbiak közül 36 él az egész nyelvterületen, a német eredetűek közül azonban csupán 7 (*gúnár, karalábé, zeller, colstok, firhang, recept* — és talán ide sorolható a *spenót* is), a szlovákok közül 1 (a *kasza*, ha elfogadjuk a TESZ állásfoglalását; ha nem, akkor ez is az előbb említett szláv csoport mennyiségét növeli). Az anyagomban található több mint 160 román jövevényszóból pedig egy

sem, sőt a majdnem félszáz szerb-horvátból is csak 2: a *csizma* és a *gatyá*.

Ezek az arányok különösen szembetűnőek a szavaknak abban a csoportjában, amelyek a fogalom e g y e t l e n megnevezéseként élnek az egész nyelvterületen. (Ilyen a teljes korpusznak kb. az 1%-a, 68 lexéma.) Közöttük az ősi eredetűek aránya 20,6%, a honfoglalás előtti jövevényszavaké 11,8%, az egyetlen nyelvhez sem köthető szlávoké 22,1%. Vagyis ennek a három csoportnak az aránya itt még jóval magasabb, mint az egész nyelvterületen élő szavak teljes csoportjában: 54,5% (ami majdnem 11-szerese teljes korpuszbeli arányuknak). A belső keletkezésűek aránya pedig itt még kisebb: 27,9% (kb. egyharmada a teljes korpuszbeli aránynak).

Az előzőkhöz hasonlóan: a csoport különböző eredetű egyedeinek a mennyiségét a rétegződés szerinti csoportok saját mennyiségéhez viszonyítva azt látjuk, hogy egyetlen megnevezésként él az egész nyelvterületen az ősi eredetű szavak 14,6%-a (14 szó: *jég, köles, könny, mell, szem, tó; fél, három, hat, hét, húsz, két, négy, öt*); a honfoglalás előtti (ótörök, iráni) jövevényszavak 16%-a (8 szó: *alma, árpa* [növénynév], *csalán, dió, eke, torma; gyónik; tíz*); az egyetlen nyelvhez nem köthető szlávoknak 8,2%-a (15 szó: *cseresznye, kanca, kapor, káposzta, korpa, mák, pata, retek, uborka, vacsora, zab; szerda, csütörtök, péntek, szombat*). Ezzel szemben az

egyéb jövevényszavaknak csupán a 0,9%-a (6 szó: *csizma, kasza, mandula, rózsa, saláta, zeller*); az ismeretlen, bizonytalan eredetűeknek 1,4%-a (6 szó: *kanál, kéve, köröm, özvegy, tenyér, vászon*); a belső keletkezésűeknek pedig a 0,4%-a (19 szó: *köp; fúró, kedd, kerék, mogyoró, szivárvány, térd, véső; egy, kettő, nyolc – befagy; fokhagyma, kesztyű, vásárnap; kilenc, harminc, negyven, ötven*), s ezen belül az összetételeknek, szószerkezeteknek csupán a 0,3%-a (8 szó).

14. A vizsgált anyagban – annak sajátos jellege folytán – külön vizsgálatot kíván és érdemel a társadalmi rétegződés kérdése, azaz a tájszavak és a köznyelvben is élő szavak aránya. A hazai hagyományoknak megfelelően a tájszavaknak két nagy csoportját különítettem el: *a) a lódi tájszavakat*, tehát azokat a szavakat, szószerkezeteket, amelyek a köznyelvben nem élnek (*ugránics 'szöcske', piketes 'kendermagos', nyervákol 'nyávog' stb.*), és *b) a jelentésbeli tájszavakat*, amelyek mint szavak élnek ugyan a köznyelvben is, de anyagomban adatolt egy vagy több jelentésük a köznyelvben ismeretlen (pl. *bogár 'légy', mogyoró 'burgonya', madár 'veréb' stb.*). A tájszavak harmadik típusának, az *alak* tájszavaknak az elkülönítésére a vizsgálat jellegéből következően nem volt szükség.

Annak eldöntésében, hogy mi tekintendő tájszónak, illetve köznyelvi szónak, a két ér-

telmező szótárt vettem alapul. Tájszónak tekintettem a két szótár (*nép*), illetve (*táj*) minősítéssel közölt, tehát népnyelvi, illetve tájnyelvi alakváltozatnak, jelentésnek minősített adatait is. Elsősorban az összetételek, szószervezetek, de még a képzett szavak esetében is többször kellett azonban saját megítélésem alapján döntenem.

A vizsgált anyagnak igen tekintélyes hányada, kb. a 70,5%-a, valódi tájszó, 17%-a jelentésbeli tájszó és 12,5%-a köznyelvi szó. Az anyagban adatolt szófajok közül a főnevek és a melléknevek között nincs lényeges eltérés. Arányaik alig térnek el egymástól is, és az átlagtól is (főnevek: 72, 16,5, 11,5%; melléknevek: 72,2, 16,5, 11,3%). Az igék között valamivel kevesebb a valódi tájszó (61,3; 21,4, 17,3%). Az anyagban található számnevek mind köznyelvi szavak is.

Nyomatékosan szeretném azonban hangsúlyozni, hogy az ismertetett arányok tájszavak és köznyelvi szavak között — a számnevek kivételével — nyilvánvalóan csakis a vizsgált korpuszra jellemzők, s nem vihetők át mechanikusan nyelvjárási szókincsünk vagy egy-egy helyi nyelvjárási szókincsének egészére.

Az egész nyelvterületen élő 185 lexéma között igen kevés a tájszó, a valódi és a jelentésbeli egyaránt; kb. 96%-uk köznyelvi szó is. Abban a csoportban, amelyben a megnevezési rendszerek tagolatlanok (36,6%), egyetlen tájszó sincs. Abban, amelyben az egész nyelv-

területen élő főváltozat mellett van morfológiai jellegű mellékváltozat is (18,8%), a főváltozatok között egy jelentésbeli tájszó van: a *nyújtó* szekérrésznév. Abban a csoportban pedig, amelyben lexikális mellékváltozatok is vannak a főváltozat mellett (44,6%), ezek között 6 valódi tájszó található: *colstok*, *fergettyű* (szekérrésznév), *firhang*, *gatya*, *tézsza*, illetőleg a 'nagyobbik nőtestvér <a fiatalabb testvéréhez való viszonyában>' jelentésű *néném*.

Abból a tényből, hogy a vizsgált szóanyag több mint négy és félezer, tájszónak minősített adatából csupán 6 él az egész nyelvterületen, és a mintegy 1100 jelentésbeli tájszóból pedig csak 1, ezen a korpuszon túlmutató tanulság is levonható: az tudniillik, hogy tájszavaink óriási többsége bizonyos területekhez kötődik, és szinte elhanyagolhatóan kevés az egész nyelvterületen élő valódi és jelentésbeli tájszó (a vizsgált korpuszban pl. mindössze kb. 1 ezrelék).

Igen jelentősek az aránybeli eltérések a tájszavak és a köznyelvben is élő szavak között a *r é t e g e z ő d é s*, tehát az egyes lexikai egységek *e r e d e t e* szerint kialakított csoportok között.

Az ősi eredetű szavak között tájszó alig van. Ilyen a *fén* 'fenőkő', valószínűleg ide sorolható az *ágy*, a *hiú* 'padlás', és talán a *szíp* 'sziszeg'. A honfoglalás előtti (ótörök, iráni) jövevényszavak között hasonlóképpen igen

kevés a valódi tájszó. Ilyen az *olló* 'kecskegida' és esetleg a *szakja* 'lebernyege <marháé>'. Azaz: a valódi tájszavak aránya mindkét csoportban a teljes korpusz kb. 70,5%-ával szemben legfeljebb a 4%-ot, ha eléri. A teljesen biztos etimonúak esetében még ennél is kisebb. Az átlagnál jóval magasabb viszont mindkét csoportban a jelentésbeli tájszavak száma (58,3, illetve 38%), és természetesen a köznyelvieké is (37,5, illetve 58%).

Az egyetlen nyelvhez nem köthető szláv jövevényszavaknál – bár magasabb az előbbi kettőnél – szintén jóval az átlag alatt van a valódi tájszavak aránya: 30,4% (a másik két csoporté: 46,7, illetve 22,8%). Az egyéb jövevényszavaknál együttesen az arányok lényegében azonosak a teljes korpusz átlagaival (71,2, 17,5, 11,3%), s nem térnek el ezektől lényegesen az ismeretlen és bizonytalan eredetűekéi sem (67,4, 22,2, 10,4%).

A jövevényszavakon belül azonban számottevő eltérés van a három viszonylag gazdagon adatolt csoport: a német, a szlovák és a román eredetűek között. A német eredetűeknek 55%-a valódi tájszó, a szlovákoknak 91,8%-a, a románoknak pedig 92,6%-a. S míg a német eredetűeknek 15,2%-a (26 szó) az atlaszban adatolt jelentésben a köznyelvben is él (pl. *bükköny*, *gúnár*, *istráng*, *karalábé*, *malter*, *nudli*, *recept*, *sámli*, *sonka*, *sparhelt*, *zeller*; *fukar*; *mángorol* stb.), addig az alig valamivel kevesebb szlovák eredetűnek legfeljebb csak

kb. 6%-a (9 szó: *gácsér, kacska, kazal, lekvár, pajor, pohánka*, illetőleg a *kasza*, a *korsó* és a *szuka* – ha elfogadjuk szlovák eredetüket; vö. TESZ). A román eredetűek közül pedig csupán 2 él a köznyelvben is: a *palacsinta* és a *mokány*.

Ezek az adatok azt is mutatják, hogy a szlovák, különösen pedig a román nyelv hatása szókészletünkre meglehetősen regionális jellegű volt, illetve más oldalról nézve a kérdést azt is mondhatnók, hogy regionális hatásuk ma – főleg egyes helyi nyelvjárásokra – eléggé jelentős.

A belső keletkezésű szavak csoportjában is magasabb valamivel az átlagnál a valódi tájszavak aránya (73,9%), és ebből következően némileg alacsonyabb a másik két kategóriáé (14,5, illetve 11,6%). Különösen sok azonban a valódi tájszó az összetételek és a szószerkezetek között (82,1%). A köznyelvben is élő szavak aránya megközelíti a teljes korpusz átlagát (11%), a jelentésbeli tájszavaké viszont alig több, mint az egyharmada ennek (6,9%).

Végeredményben: vizsgált anyagomban a valódi tájszavaknak kb. az 53%-a összetétel és szószerkezet, kb. 27%-a képzett származék, mintegy 11%-a jövevényszó, és kb. 9% az egyéb eredetű (ősi, ismeretlen, bizonytalan, a belső keletkezésű, egyéb, nem említett szóalkotási móddal létrejött). Ez is arra utal, hogy nyelvjárásaink mai szókészletének kialakulásában – a köznyelvhez hasonlóan – az

összetételnek volt a különféle szóalkotási módok között meghatározó szerepe. Külön vizsgálatot érdemelne azonban néhány helyi nyelvjárás vagy a helyi nyelvjárások egy-egy olyan összefüggő csoportja, amelyben bizonyos sajátos történelmi körülmények folytán a tájszókészlet alakulásában az átlagnál nagyobb szerepük van a helyi jellegű – nem ritkán hapax – jövevényszavaknak.

15. Egészen röviden néhány szót a vizsgált szóanyag területi elterjedtségéről is! Mutatkozik-e valamiféle szabályszerűség abban, hogy pl. a különböző eredetű szócsoportok mekkora területen élnek, vagy éppen mennyire helyi jellegűek? Arról már beszéltem, hogy a szóanyag 2,9%-a (185 lexéma) él az egész nyelvterületen. S arról is volt szó, hogy ennek a szóanyagnak mintegy a 40%-a a szavak eredete szerint 3 csoportból kerül ki: az ősi eredetű szavak, a honfoglalás előtti (főleg ótörök) és az egyetlen nyelvhez nem köthető szláv jövevényszavak közül, tehát a teljes korpusznak kb. az 5,1%-át kitevő anyagból.

Nehezebb megállapítani a viszonylag kis területen élő, azaz ritkának minősíthető vagy éppen hapax adatok mennyiségét. A sűrű hálózatos térképeken a kutatópontok száma 395, a ritkább hálózatosúakon 234, s mivel a térképlapok nagy részén egy-egy kutatóponton több lexikális adat is van, az átvizsgálható adatmennyiség több százszáz nagyságú. Ekkora

anyagból a ritkának minősíthető adatokat hagyományos módon, cédulázással kiszűrni igen idő- és munkaigényes feladat. Ilyen jellegű vizsgálatokban valóban megbízható statisztikai adatokhoz csak gépi eszközök igénybevételével lehet jutni – erre azonban egyelőre nem volt módom.

Bizonyos vizsgálatokat ennek ellenére végeztem, ritkának tekintve azokat az adatokat, amelyek a kutatópontoknak kb. a 3%-án fordulnak elő. Eszerint az adatoknak mintegy a bő 70%-a minősíthető ritkának, s ezeknek nagyjából a fele hapax. A főnevek, melléknevek és igék között e téren nincs jelentősebb eltérés, a számnevek között viszont ritkának minősíthető változat nincs, minthogy minden számnév (16) az egész nyelvterületen él.

A rétegződés szerint elkülönített csoportokban viszont ez esetben is számottevő eltérések vannak, és úgy látom, hogy a ritkább lexémák mennyisége eléggé szorosan összefügg a valódi tájszavak mennyiségével, ami egyébként egészen természetes is.

Az ősi eredetű szavak és a honfoglalás előtti jövevényszavak között, ahogy már láttuk, igen kevés a valódi tájszó. A teljes korpuszbeli átlagnál jóval kevesebb az egyetlen nyelvhez nem köthető szláv jövevényszavak között is. Ezekben a csoportokban a ritka szavak aránya is csak kb. a fele a teljes korpuszbeli arálynak. Ezzel szemben azokban a csoportokban, ahol a tájszavak aránya különösen magas, ha-

sonlóképpen kiugró a ritka szavak aránya is. Így a szlovák eredetű jövevényszavaknál meghaladja a 80%-ot, a román eredetűeknél 90% fölött van, de az összetételeknél is 80% körül mozog.

Mindez azonban azt is mutatja, hogy a nyelvatlasz adatolta tájszavak igen tekintélyes része egészen kis területen él, és ez minden bizonnyal jellemző tájszavaink nagy részére is.

16. Úgy gondolom, az eddig mondottakból is kitűnik, hogy egy-egy fogalom megnevezési rendszere tagoltságának a mértéke különböző tényezőktől függ. Ennek bizonyos típusai a vizsgált anyagból is kirajzolódnak.

A) Vannak ezek között a tényezők között t á r s a d a l o m t ö r t é n e t i vonatkozásúak (ezekről DEME LÁSZLÓval közösen írt, már említett cikkünkben részletesen is szoltunk). Ezeknek két fő típusát különböztethetjük meg.

a) Már többször említettem, hogy az egész nyelvterületen élő lexémák között teljes korpuszbeli arányaikat sokszorosan felülmúló mértékben vannak ősi eredetű szavak, honfoglalás előtti (főleg ótörök), valamint egyetlen szláv nyelvhez nem köthető jövevényszavak, vagyis olyan szláv eredetű szavak, amelyek legalábbis igen nagy többségükben szláv jövevényszavaink legősibb rétegébe tartoznak. Zömükben a földművelés alapfogalmainak: gyümölcsök, növények, mezőgazdasági eszközök, szerszámok, háziállatok neve.

De az egész nyelvterületen élő belső keletkezésű szavak között is viszonylag magas azoknak a száma, amelyek valószínűleg még az ősmagyar korban keletkeztek, de mindenképpen szókincsünk legősibb rétegébe tartoznak. (Pl.: *gyertyán, hagyma, levél, mogyoró, szivárvány, epe, vese, kedd*; illetőleg: *csikó, fecske, sarjú, pök* stb. És ilyenek a belső keletkezésű számnevek is: *egy, kettő, nyolc, kilenc, harminc, negyven* stb.)

Ez esetben olyan fogalmakról van szó, amelyek a honfoglalást követő egy-két évszázadban – sőt többségükben már nyilván jóval korábban – ismertek voltak a magyarság körében. Ma is élő megnevezésük már a Kárpát-medencében való állandó jellegű letelepülés előtt kialakult és elterjedt, s a nyelvet beszélő közösség egésze körében való elterjedésükhöz minden bizonnyal ennek a közösségnek viszonylagos mozgékony-sága, az állandó jellegű letelepülés, területhez kötöttség ki nem alakult volta is hozzájárult. Az említett szláv eredetű szavak általánossá válásában pedig valószínűleg számottevő szerepük volt a honfoglalás idején a magyarok által benépesített területen élő szláv népcsoportoknak. Lehetségesnek tartom azt is, hogy ezek a szláv eredetű szavak – vagy legalábbis egy részük – többszörös átvétellel: más-más területen, némi időbeli eltéréssel más-más magyar népcsoportok révén kerültek be nyelvünk, azaz akkori nyelvjárásaink szókincsébe.

De az ilyen jellegű szókölcsönzést, illetve e kölcsönszavak elterjedését segíthette az a részben spontán, részben kényszerű népmozgás is, amely a honfoglalás után még hosszabb ideig jellemezte az akkori magyar társadalmat.

Végeredményben talán azt is mondhatjuk, hogy egyes fogalmak megnevezési rendszerének abszolút vagy viszonylagos tagolatlansága a korra jellemző társadalmi jellegzetességek révén többnyire v i z s z i n t e s módon vált általánossá.

b) Egy-egy fogalom tagolatlan vagy viszonylag kevésbé tagolt megnevezési rendszere úgy is meghonosodhatott azonban nyelvjárásainkban, hogy az előbb említett vízszintes elterjedéssel szemben a főváltozat „függőleges” úton jutott el (ha tetszik: jutott „le”) a nyelvjárásokba, s a ritkább, helyi jellegű változatok később alakultak ki mellette. Azaz: magát a denotátumot elnevezésével együtt más társadalmi rétegtől, „fölülről” ismerte meg és vette át a parasztság.

Szinte a szemünk előtt zajlott le ez pl. a *karfiol* és a *karalábé* esetében. Az atlasz anyaggyűjtése idején is voltak még olyan települések, ahol ezt a két növényt a helyi lakosság inkább csak a piacról ismerte, sőt olyan is, ahol a karfiolt még így sem nagyon. De a kb. egy évtizeddel később lefolyt ellenőrző gyűjtések idején már igen. (Nem véletlen tehát, hogy a karalábénak csupán egyetlen táji megnevezése található az atlaszban: *fejetlen káposzta*. És a karfiolnak is csupán kettő: a na-

gyon szemléletes *túrós káposzta* és a románból átvett *kanapida*. (Mindhárom megnevezés erősen helyi jellegű.)

Bár nyilvánvalóan más-más időben, más-más módon, de valószínűleg fölülről jutott el a falusi lakosság körébe, nyelvjárásainkba, majd vált általánossá, és maradt meg teljesen vagy lényegében tagolatlannak pl. az olasz eredetű *mandula*, *saláta*, illetőleg a *tányér* megnevezési rendszere; esetleg a latin eredetű *rózsáé* is, és szinte bizonyosan a német eredetű *colstoké*, *firhangé* és *recepté*, hogy csak néhány példát említsek.

Jellemző ezekre a megnevezésekre, hogy denotátumaik az előbbi csoportban felsoroltakhoz képest jóval később, inkább a középkorban vagy még utóbb váltak ismertté az ország lakosságának egyes rétegeiben, és nyilván még később a falusi lakosság körében. Jellemző rájuk az is, hogy eredetüket tekintve általában más típusúak, mint az előbb tárgyalt, a „vízszintes” módon elterjedt és általánossá vált szavak jelentős része. Alig van közöttük ősi eredetű szó, honfoglalás előtti, vagy a legkorábbi rétegekbe tartozó szláv jövevényszó. Elég sok viszont közöttük az egyéb eredetű jövevényszó.

c) A tagoltság szempontjából különösen tanulságosak az atlasz anyagából a növények megnevezési rendszerei. Ahogy a korábbiakban röviden utaltam már rá, legősibb, illetőleg legújabb rétegük (*árpa*, *zab*, *búza* — *karalábé*,

karfiol) általában tagolatlan vagy alig tagolt, de az utóbbiakban is található egy domináns főváltozat.

A kettő közötti rétegbe tartozó, tehát minden bizonnyal már az állandó letelepülés után, főleg a középkorban megismert növények között is van ugyan néhány olyan, amelynek megnevezési rendszere nyelvjárásainkban tagolatlan, pl. *saláta*, *mandula*, *rózsa* (ennek szerintem valószínű okára is megpróbáltam rámutatni), zömüknek a megnevezési rendszere azonban számottevő mértékben tagolt, és a viszonylag sok megnevezés ellenére nincs közöttük olyan, amely az egész nyelvterületen élne. Ilyenek pl. a *bab*, a *borsó*, a *cékla*, a *hajdina*, a *kelkáposzta*, a *krumpli*, a *kukorica*, a *marharépa*, a *sütőtök*, a *takarmányrépa*, valamint az *egres*, a *málna*, a *ribizli* stb. Ezeket a növényeket a nyelvterület különböző részeinek lakói más-más időben, más-más közvetítéssel ismerhették meg, és a növényvel együtt átvették annak nevét is, vagy pedig maguk éltek a helyi elnevezés lehetőségével.

A tagoltság szempontjából különösen tanulságos például a répafélék megnevezési rendszere. Közülük a *marharépáé*, a *céklarépáé* és a *sárgarépáé* különböző mértékben ugyan, de számottevően tagolt. Változataik közül több is aránylag nagy területen él; de egyiknek sincs az egész nyelvterületen ismert neve. Ezzel szemben a *cukorrépa* elnevezés teljesen általános, és csak néhány egészen ritka vagy éppen

hapax változat jelentkezik mellette. De még ezek is – az elnevezés indítékát tekintve – zömükben „cukorrépa” típusúak, és minden bizonnyal ennek analógiájára keletkeztek: *nádmézrépa*, *nádmézcékla*, *mézcékla*, *cukorburgondi*, *cukorrunkja* stb. A négy növény megnevezési rendszerében mutatkozó különbségek nyilván összefüggnek azzal, hogy a cukorrépa a másik három répafélével szemben viszonylag új keletű kultúrnövény, és nem is a hagyományos kisparaszti gazdálkodás tipikus terméke.

d) Nem példátlan azonban az sem, hogy egy-egy fogalomnak az idők során kialakult a nyelvjárásokban a maga tagolt megnevezési rendszere, de – bizonyos okokból – ezek fölé boltozódva a köznyelvi megnevezés válik általánossá. Nyilván ez történt a *napraforgó* név esetében. Ennek a növénynek 30-nál több megnevezését közli az atlasz, és nem egy közülük (pl. *tányérvirág*, *tányérrózsa*, *tányérica*, *szotyola*, maga a *napraforgó* és az ebből elvont *forgó*) viszonylag nagy területen él már régóta. De ennek a gazdasági szempontból igen fontos, termesztését egy időben fölülről is erősen szorgalmazott növénynek a köznyelvi, „hivatalos” *napraforgó* elnevezése ma már az egész nyelvterületen él a helyi megnevezések mellett. Itt tehát az a viszonylag ritka eset áll fenn, hogy egy igen erősen tagolt megnevezési rendszeren belül is van – legalábbis ma – egy, az egész nyelvterületen élő domi-

náns főváltozat. Ennek sajátos oka azonban elég jól kitapintható. (Vö. Magyar Tudomány 1962, 543.)

Vagy egy másik, némileg hasonló példa: a még ma is élő, helyi *fiskális*, *fiskáros*, *prókátor*, *advokátor* stb. helyi elnevezések mellett minden bizonnyal viszonylag későn jutott el a nyelvjárásokba, de ma már az egész nyelvterületen él a nyelvújítási *ügyvéd* szó. S ez a tény már nem csupán nyelvészeti, hanem társadalomszociológiai szempontból is érdekes.

Itt jegyzem meg, hogy a vizsgált anyagban az *ügyvéd* az egyetlen olyan nyelvújítási szó, amely az egész magyar nyelvterületen él. De ma már valószínűleg ilyen a *függöny* is. Ez az atlasz anyaggyűjtése idején a *firhang* mellett még csak újabb mellékváltozatként jelentkezett, és kutatópontjaink egy részén nem volt rá adat.

Egyébként a nyelvújítás szóalkotásai közül — számomra egy kissé meglepő módon — viszonylag kevés jelentkezik ebben a mintegy hat és félezer lexikai egységet tartalmazó anyagban. Közülük nagyobb területen él a *gyufa*, a *gép* 'cséplőgép' jelentésben, a *genny*, a *mellény*, a *henger*, a *tokmány* (bár ennek nyelvújítási volta problematikus), az *anyarozs*, amely valószínűleg a nyelvújítás egyik korai terméke, a német *Mutterkorn* tükörszava (de már feltehetően helyi jellegű alkotás az *anyarozs* analógiáját tükröző *anyagabona* azon a viszonylag kis területen, ahol a rozsnak *gabo-*

na a neve). Egészen elszórtan van adat néhány egyéb nyelvújítási szóra is, pl. *légcső* 'gége', *csipesz* 'csípővas', *öntvény* 'ekefej'. A TESZ szerint nyelvújítás korabeli elvonás a *zsarát* is a *zsarátnok*ból, de azokban a helyi nyelvjárásokban, főleg a nyelvterület északi részén, ahol ma a *zsarátnok* él, általában jelentkezik a *zsarát* is. Lehetséges tehát, hogy ez a szó nem nyelvújítási elvonás, hanem a nyelvjárásokból való átvétel, vagy pedig a nyelvjárásokba nem a nyelvújítási termék jutott el.

Valószínű viszont, hogy a nyelvújítás korában alakult ki a *jegyző* és a *reggeli* szó mai jelentése. A TESZ ugyanis mindkét jelentést csak a XVIII. század legvégéről adatolja.

B) A megnevezés tagoltságának mértéke függ azonban bizonyos tárgyi tényezőktől is.

a) Elégge általános jelenség, hogy egy-egy tárgy (valamilyen eszköz, szerszám, növény stb.) egészének vagy legjellegzetesebb részeinek a megnevezési rendszere tagolatlan vagy kevésbé tagolt, míg az illető tárgy egyes kevésbé jellegzetes részeinek a megnevezési rendszere erős tagoltságot mutat.

Szemléletes példa erre a *kasza* és részei. Magának a szerszámnak egyetlen neve van az egész nyelvterületen, a valószínűleg szlovák eredetű *kasza*. Részei közül általános a *nyél* megnevezés, de szórványosan, területhez nem köthetően jelentkezik mellette a beszédsituá-

ciós kötöttségű *kaszanyél*. A többi rész és tartozék (*kaszakarika, kaszaék, kiskacs, nagykacs, kaszakő, fenőtök*) megnevezési rendszere viszont már erősen tagolt; közös tagolt-sági mutatójuk 22,7. Különösen tanulságos ebből a szempontból a két, lényegében azonos funkciójú rész, a *kiskacs* és a *nagykacs* közötti eltérés. Az előbbinek 25 nevét adatozza az atlasz, az utóbbira 46 adat van. S ez szerintem elsősorban azzal függ össze, hogy a kaszának a nyelvterület jelentős részén csak egy fogantyúja van, a *nagykacs*; azaz: a több változat nagyobb terület helyi megnevezéseiből állt össze, mint a kevesebb.

De hasonló tanulsággal jár néhány más mezőgazdasági eszköz és részei megnevezési rendszerének az összevetése is. Pl. az *ekéé*, a *szekéré* vagy a *járomé*.

Az *eke* mint mezőgazdasági eszköz a felépítésében idők folyamán igen sokat módosult, fejlődött – ahogy ezt BALASSA IVÁN kitűnő monográfiája (Az eke és szántás története Magyarországon. Bp., 1973) szemléletesen dokumentálja. Az ekének, mint mezőgazdasági eszköznek a f u n k c i ó j a azonban – a föld lazítása, megforgatása – lényegében évezredek során nem módosult. Kezdetből fogva kiemelten fontos része az ekének a *rúdja*, amely az eszköz vontatását szolgálta, és a *fogantyúja* (a „szarva”), amellyel a szántást végző személy a szántást irányította. Az eke egyéb – az atlaszban is vizsgált – részei (*eke-*

fej, eketalp, kormányvas, ekevas, csoroszlya, farsróf) az idők során folyamatosan alakultak ki, technikai megoldásukat tekintve sokat változtak.

Ez lényegében tükröződik a megnevezési rendszerekben is. Magának az eszköznek egyetlen megnevezése van: az ótörök eredetű *eke*. Az említett két főrész megnevezési rendszere is csak enyhén tagolt. Az egész nyelvterületen élő *gerendely, ekegerendely*, illetve *ekeszarv, ekeszarva* mellett alig néhány ritka változat található (*gerenda, ekegerenda, gerend, ekegerend*, illetve *ekeszánár, kormány, fogintó*). Az eke és főbb részei megnevezési rendszerének közös tagoltsági mutatója: 4,3. A többi említett rész megnevezési rendszere viszont már jóval erősebben tagolt, mutatójuk: 12,2. Néhány megnevezés elég nagy területen megtalálható (pl.: *ekevas, laposvas, szántóvas – eketalp, ekenád, csúszó, csúszóvas, csúsztató, bocskor – ekefej ~ ekefő, köldök, ekeköldök – csoroszlya, hosszúvas*). Mind-egyik mellett jelentkezik több-kevesebb, erősen helyi jellegű mellékváltozat is (pl.: 'ekefej' jelentésben: *eketörzs, eketörzsök, eketest, ekemell* stb.; 'eketalp' jelentésben: *nádlás, ekesín, ekefarok, csúszóka, vezérvás, bursza* stb.; 'csoroszlya' jelentésben: *csótár, csótárvas, ekekés* stb.). De az egész nyelvterületen élő megnevezése egyiknek sincs közülük.

Hasonló képet mutat a *szekérnek* és részeinek a szóanyaga is. Úgy gondolom, a *szekér*

legalapvetőbb szerkezeti részei: a *rúd*, a *nyújtó*, a *kerék*, a *tengely* és (talán) a *fergettyű*.

Az 'ökrös szekér' neveként az egész nyelvterületen él a bizonytalan, talán iráni eredetű *szekér* szó. Az egész nyelvterületen egyetlen megnevezés a *kerék* és *nyújtó* szó, és csak egy-két egészen ritka változat van a *rúd* mellett is (*aja*, *ajarúd*, *szekérajaja*); és hasonló a kép a *fergettyű* esetében is (*pergettyű*, *sergettyű*) – figyelmen kívül hagyva természetesen a nagyszámú, fonológiai jellegű alakváltozatot (*fürgete*, *firgető* stb.). Valószínűleg csak egy megnevezése van a *tengely*nek is, bár az atlaszban erről a szóról csak hangtani jellegű térkép készült, és ez az esetleges egyéb lexikai változatokat illetően nem igazít el teljes bizonyossággal.

A többi szekérrésznév (az *oldal* és részei, a *rúdszárny*, az *ágas*, a *hámfa*, a *felhérc*, a kerék részei: *sín*, *talpfa*, *agy*, a különféle vasalások rajta stb.) megnevezési rendszere, különböző mértékben ugyan, de zömében eléggé tagolt. Az egész nyelvterületen élő neve azonban közülük egyik szekérrésznévnek sincs. A tagoltság mértékét jól tükrözi az a tény is, hogy az ökrös szekér és öt fő része megnevezési rendszerének összesített tagoltsági mutatója 2,8, az általam részletesen feldolgozott többi 14 szekérrésznévé pedig ennek kb. a hatszorososa: 16,1.

Hasonló képet mutat egy jóval később kialakult megnevezési rendszer is: a *kukoricáé* és

részei. Magának a növénynek 4 neve van: *kukorica*, *tengeri*, *törökbúza*, *málé*. Mindegyik viszonylag nagy területen él, jól megvonható izoglossákkal, de egyik sem általános az egész nyelvterületen. (Csak mellékesen emlékeztek rá, hogy ennek a növénynek a köznyelvben is két neve van ma is.) A moldvai csángók-nál ismert a román eredetű *puij* név is, de erre atlaszunkban nincs adat.

A kukorica részei közül 13-ról van térkép az atlaszban, s ehhez járul még a főzni való, illetve a takarmánynak vetett kukorica térképe. A résznevek közül a *levél* és a *gyökér* megnevezés mellett csak néhány ritka mellékváltozat van (*lapu*, *sás*, *sasa*, *szárlevél*, illetve *gyök*). Ez bizonyára abból adódik, hogy ezek olyan részei a kukoricának, amelyek minden növényen megtalálhatók. A kukorica többi részének, illetve a hozzá kapcsolható egyéb fogalmaknak (címere, bajusza, a termése, ennek borító levele, a szára különféle állapotokban, a polyvája, a tejes kukorica, a takarmánynak vetett kukorica stb.) megnevezési rendszerei már erősen tagoltak, a megnevezések száma 10 és 70 között mozog, az egész nyelvterületen élő domináns változatuk nincs, közös tagoltsági mutatójuk: 31,2.

Az elmondottak — úgy gondolom — eléggé meggyőzően mutatják, hogy egy-egy denotátum egésze és részei megnevezési rendszerének a kialakulása — legalábbis nagyon gyakran — nem azonos módon és azonos időben megy

végbe. Nyilvánvalónak látszik, hogy amikor egy közösség valamilyen tárgyat (eszközt, szerszámot, növényt stb.) megismer, a tárggyal együtt többnyire átveszi a tárgynak azt a nevét is, amelyet az a közösség használt, amelytől magát a tárgyat megismerte. Ez természetesen lehet idegen szó és belső keletkezésű egyaránt (ahogy ezt a kukorica megnevezései is jól mutatják). A tárgy egyes részeinek, mindenekelőtt a kevésbé jellegzeteseknek a megnevezésében azonban már jóval nagyobb szerepe van a helyi kezdeményezésnek.

Úgy látszik azonban, hogy magának ennek a folyamatnak is van bizonyos társadalomtörténeti kötöttsége. Ezt engedik sejteni pl. az ilyesfajta adatok, hogy míg a honfoglalás előtt megismert növény – a búza – szárának zöld és száraz állapotban egyaránt tagolatlan a megnevezési rendszere (*szár*, illetőleg *szalma*), ugyanakkor a középkorban megismert kukorica esetében mindkét növényrész megnevezési rendszere már erősen tagolt, és egyik résznek sincs az egész nyelvterületen használt megnevezése. Bár a még élő, zöld kukoricaszár megnevezésére a *szár* név (váltakozva a *kukoricaszár*, *tengeriszár* típusú formákkal) ez esetben is nagy területen él, de nem ritka mellette a *kóró*, *csuta*, *csutka*, *kocsány*, *sasa* típusú név, illetve ezek *szár* utótagú (*kórószár*, *csutaszár* stb.) változata sem. Sőt akad néhány hapax jellegű, más típusú név is (*kukoricánád*, *kukoricatóró*) is. A száraz kukoricaszár meg-

nevezésére is használatos ugyan – bár csak kivételesen ritkán – a *szalma* szó, de a fogalom megnevezése még a zöld kukorica száránál is jóval tagoltabb.

De hasonló tanulsággal szolgál pl. a lúd és a kacska, illetve a két szárnyas hímjének a megnevezési rendszere is, ezt azonban most nem kívánom részletezni.

C) A vizsgált anyag egyes részei azt mutatják, hogy a megnevezési rendszer tagoltsága és a megnevezés tárgya között további, más jellegű összefüggés is lehetséges, amit talán *u t i l i t a r i s t a* indítékúnak nevezhetnénk. Ezen azt értem, hogy a mindennapi élet szempontjából kevésbé jelentős – vagy más oldalról közelítve: kevésbé ismert – denotátumoknak a megnevezési rendszere többnyire igen erősen tagolt, sok a kis területen élő vagy éppen helyi jellegű megnevezés. (Ez persze szorosán kapcsolódik az egésznek és az egész kevésbé fontos részeinek a megnevezési rendszere közötti különbségről mondottakhoz.)

Aligha lehet ugyanis pusztán véletlen, hogy anyagomban a következő tárgyfogalmak megnevezési rendszere a legerősebben tagolt: *kaparéék* (a tarlón) (56), *kukoricatézék* (58), *kákabuzogány* (62), *kukoricatuskó* (a szár földben maradt része szárvágás után) (73); *tövisszűrő gébics* (51), *katicabogár*, *bodobács* (67–67); illetve *ádámcsutka* (54) és *krumplisnudli* (98). Ez utóbbi esetben azonban a megnevezések kiugróan magas számának kialakul-

lásában már szerepet játszott a népi humor is, a hasonlóságon alapuló névátvitel révén. A megnevezési rendszerek erősen tagolt voltából következik az is, hogy ennek a majdnem 600 frazeológiai egységnek kb. a 90%-a egészen kis területen él vagy hapax. (Ez az arány a teljes korpuszban kb. 70%.)

Az említett tendencia jól kirajzolódik egyes fogalomköri csoportok összevetéséből is: A háziszárnyasok (*kacsa, gácsér, gúnár, kisliba, pulyka, csirke, jérce, kotlóstyúk* = 8) megnevezéseinek összesített tagoltsági mutatója 9,7; a madaraké (*fecske, veréb, cinke, gólya, szarka, barázdabillegető, pacsirta, búbospacsirta, búbosbanka, tövisszúró gébics* = 10) 18,4; a háziállatoké (*juh, bárány, ürü, kanca, csődör, csikó, tinó, üsző, kecskebak, gida, nősténydisznó, nősténykutya* = 12) 8,9; az egyéb, a ház körül vagy vadon élő állatoké (*egér, patkány, görény, menyét, vakond, sündisznó, mókus*, és ide számítva a *denevért* is = 8) 12; a rovarféléké (*bögöly, szitakötő, lepke, szöcske, cserebogár, bodobács, katicabogár, csimász, kukac, szú, méh, légy* = 12) pedig 27,7. De ezek közül az ember mindennapi életéhez jobban hozzátartozóké (*légy, szú, méh, gyümölcskukac*) csupán 6,7, a többi 8-é viszont 38,1. De a madarak közül is az általánosabban ismerteké, a gyakoribbaké (*fecske, veréb, gólya, szarka, cinke*) 5,5, a ritkábban láthatóké, kevésbé ismerteké (pl.: *búbosbanka, búbospacsirta, tövisszúró gébics*) 44,3.

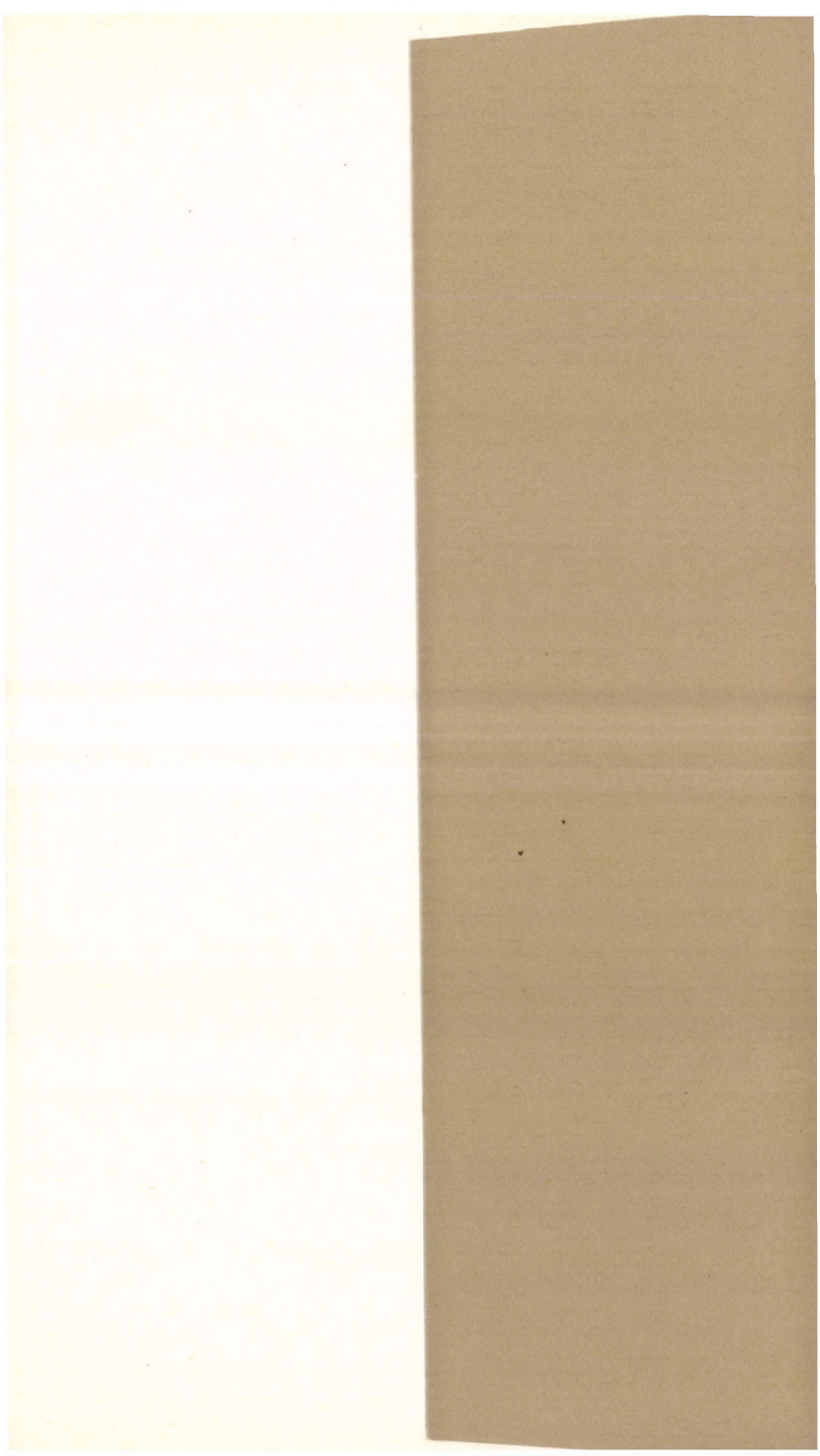
17. Az erősebben tagolt megnevezési rendszereken belül néha jól kirajzolódnak bizonyos megnevezési típusok, szócsaládok. Csak egy-két példát erre: a *lepke* 20 nevéből 18 a *lepke*, illetve a *pille* típusba sorolható: *lepke*, *lepe* ~ *lipe*, *lepencs*, *lepencsék*, *lependék*, *lepite*, *leppentyű* és valószínűleg az egészen ritka *lapaty*i, *lipis*, távolabbról a *lövődék*, *lőding* formák; illetve: *pille*, *pillangó*, *pillang*, *pilláncs*, *pilke*, *pillók*. Csupán két egyéb típusra van adat: *pergyóka*, és a szlovák eredetű *lisaj*, amely egyébként hapax. — Vagy: a *búbosbankán*ak összeállításom szerint 48 neve van az atlaszban. A megnevezési rendszer alapja néhány hangutánzó eredetű szó (közülük is néhány morfológiai felépítésében szorosabban összetartozik), illetőleg néhány jövevény egyszerű szó (*babuta*, *babuka*, *babutka*; *budoga*, *bugybóka*, *banka*, *huputa*, *dutka*, *pupuza*). Ezek maguk is előfordulhatnak a madár nevéként, illetve ezeket a megnevezéseket két típusú jelző motiválhatja: a madár fején levő tollbokrétára utaló *búbos*, *tollas*, *tarajos*, illetőleg a madár állítólagos kellemetlen szagára utaló *büdös* szó, és ennek néhány még konkrétabb tartalmú szinonimája (*fostos*, *szaros*, *szar-*), de ezek a jelzők kapcsolódhatnak magához a *madár* szóhoz is (*búbosmadár*, *szarmadár*, *ganéjmadár* stb.). Rajtuk kívül alig van egy-két egészen ritka vagy éppen hapax adat (*büdösbaták*, illetve *dudok*, *mutukka*, *büdösszájú mututka*, *tarabaksa*).

Ismét más típusú a *bodobács* megnevezési rendszerét adó 67 szó. Leggyakoribb megnevezése a fonológiai alakváltozatokban igen gazdag *bodobács* (*budabácsi, bödebácsi, bilibáncs* stb.), illetőleg a *verőköltő* és ennek azonos szemléleten alapuló megfelelője a *napfényköltő*. A megnevezéseknek mintegy a háromnegyede azonban olyan összetétel, amelynek az utótagja elsősorban a *bogár*, ritkábban a *poloska, tetű*, illetőleg a *légy* szó (*büdösbogár, jánosbogár, jóskabogár, szabóbogár, suszterbogár, papbogár, ördögbogár, pirosbogár, nyáribogár, tavaszbogár, káposztbogár, paprikabogár* stb.; *földipoloska, káposztapoloska, tarkapoloska* stb.; *palánti tetű; piroslégy*). Egy másik típusú, szintén nem ritka megnevezése ennek a rovarnak az *isten tehene, isten marhája* típusú szerkezetek. Jó néhány más típusú megnevezés viszont hapax (pl. *földikovács, kőkiverő, naplesi, templomörző, péterke, csiribagó, guzsulija*).

Magának ennek a jelenségnek, tehát az erősen tagolt megnevezési rendszereken belüli tömbösödésnek a kérdése azonban még további vizsgálatot kíván, és talán érdemel is. Annál is inkább, mert nagyon gyakran – különösen a hangutánzó igék esetében (mint pl. a *nyávog* vagy a *dorombol* megnevezési rendszere) – még ezeknek a nagyobb tömböknek, közelebbi-távolabbi szócsaládoknak az elhatárolása is nem kevés nehézségbe ütközik. En-

nek a munkának a részletesebb elvégzésére azonban eddig még nem vállalkoztam.

18. Előadásomban megpróbáltam egyes fogalmak megnevezési rendszere tagoltságában mutatkozó eltéréseket bemutatni, az eltérések néhány különböző jellegű, valószínű okára rámutatni. Tudom, hogy magának a feldolgozott szóanyagnak, amely kizárólag a magyar nyelvatlasz anyagára épült, vannak a vizsgálat lehetőségeit eleve leszűkítő korlátai. Sőt azt is látom, hogy ez a vizsgálat még azokon a körülhatárolt területeken belül is, amelyekkel a rendelkezésemre álló anyag alapján elsősorban foglalkozhattam — főképpen művelődéstörténeti, gazdaságtörténeti, gazdaságföldrajzi részletkutatásokkal —, tovább finomítható és bővíthető. Ezért megállapításaimat még a vizsgált területen belül sem tekintem magam sem lezártnak.

Ára: 21,-Ft